

BERRIEMAILEEN GAITASUNA ETA EREDU LEXIKOGRAFIKOAREN ERAGINA LANDUCCIREN HIZTEGIAN

Blanca Urgell
UPV/EHU eta JUMI

0. Sarrera¹

Lan honetan, Mitxelenaren (1958) ikuspegiak bestelakoxea den batetik aztertuko dut Landucciren hiztegia, gure maisuaren lana berak ukitu ez zituen edo zeharka baino ukitu ez zituen zenbait alderdirekin osatzeko asmoz. Izan ere, gero eta ageriago dago hiztegi-tako lekukotasunak zuzen ulertzeko eta dagozkien lekuan —ez gorago, ez beherago— kokatzeko ezinutzizkoa dela “lexikografikoa” dei dezakegun azterketa mota, hots, delako lekukotasuna formaren aldetik hiztegia dela ezer baino lehenago kontuan hartzen duena eta, izenak izen, testukritika hiztegiek testu gisa dituzten berezitasunei egokitzeko saio bat baino ez dena (Lakarra 1991, 1993, 1994a, 1996b, etab.).

Azterketa lexikografikoa orain artean oso emankorra suertatu denez gero gure esparruan, corpus zabalagoko hizkuntzetan baino hiztegi-tako lekukotasunen behar handiagoa izanik, Landucciren hiztegiarekin saio bat egitea erabaki dut, gure hiztegi garrantzitsuenetako bat delako, zehazki hiztegia den aldetik ez bada ere: izan ere, ezaguna da euskalki galdu baten —Arabako euskararen— lehen lekukotasun ezaguna eta, Lazarraga agertu aurretik bederen, lekukotasunik aberatsena dugula, eta zaz-pigarren alabaren euskara arkaiko hura erabakigarri izan da (eta izango oraino ere) —aztertuago eta argiago den bezala— euskalkien bilakabidea ezagutzeko (Lakarra 2004).

Landucciren testuarekin egiteko daudenen artean (batzuk lanean zehar nabar-menduko dira), eta zehatzago azterketa lexikografikoaren alorrean sartzen diren gaien artean, gaitasuna hautatu dut xede nagusi batekin: Patxi Goenagari —gramatikan irakasle, lanean lagun eta euskararen maisu dudan horri— buruan darabiltzadanan artean beharbada jakingarriago egingo zaion gai bat eskaintzeko, hain zuzen.

“Gaitasun” hitzaz mintzo naizenean, bi kontzeptu aski ezberdini nagokie: batetik, adiera hedatuenari, EGA laburdurak islatzen duen horri, hots, delako hizkuntza ba-

---

¹ Lan hau Hezkuntza eta Zientzia Ministerioak finantzaturako eta Joseba A. Lakarrak zuzendutako «Fundamentos para unos *Monumenta linguae vasconum*: historia, crítica y edición de textos vascos (II)» (HUM2005-08047) ikerketa proiektuaren barruan egina da. Ricardo Gómez eta Joseba Lakarrak beren ohar ordainezinekin lan hau zuzentzen lagundu didate.

tean pertsonak duen ezagutza-mailari; bestetik, eskuarki ofiziokoek bakarrik darabilgun adiera horri, hots, hiztunak hizkuntzaz duen ezagutzari, perpaus (eta bestelako osagai) kopuru amaigabe bat sortzeko eta ulertzeko duen ahalmenari. Gaitasuna zehazki zer ote den, eztabaida horretan sartzeko inolako asmorik gabe, haren alderdi zenbait miatu nahi nituzke Landucciren testuan, hain zuzen ere hiztegien formazko azterketaren ildoan, ziur aski hiztun lañoen lekukotasunak direla gogoan harturik. Lan honetan ikusiko dugu hiztegiak ematen digun informazioaren barruan badirela gaitasun mota biei buruz zenbait aztarna eskaintzen diguten osagaiak.

Bestalde, gaitasunaren gaiari behar bezala heltzeko, ezinbestekoa da aldi berean —kontrapisu erara edo— lexikografi ereduaren gaia jorratzea (Urgell 1998a, 1998b, 1999, 2001a eta 2001b). Gaitasunaz dihardugunean, hiztunak bere kasa egiten dituen zerez ari garen bitartean, ereduaren azterketak erakutsiko digu —erakusten du etengabe— hiztegiak maiz ez dabiltzala erabat beren kasa, batez ere beste hizkuntza bateko hiztegiaren moldearen arabera hiztegi elebidunak biltzen dituztenak: ereduak eragindako hamaika kontu daude, bildutako informazioaren nolakoa beti ere zerbaitetan —batzuetan zeharo— baldintzatzen dutenak.

Zeharka baino ez bada ere, azkenik, uste dut hemen baliatuko ditugun azterbi-deetako zenbait lagungarri izan daitezkeela duela gutxi gure artean ezagutzera eman den 1664ko Willughby glosategiari (Trask & Coates 2006) heltzeko, gure hau bezalaxe hura ere lexikografikoki ezdeusa izan arren, hiztun laño baten aspaldi hartako lekukotasun bakanetakoa delako, berez bakanak diren gure gainerako lekukotasunen artean, Landuccirena baino are lañoagoa, lehen begiratuan hartu diogun itxuraren arabera behintzat.²

Lanaren egiturak, berriz, orain arte esan duguna atzekoz aurrera jartzen du lehen une batean, Landucciren hiztegiaren idazketan parte hartu zuten eskuen aurkezpenetik hasita (§ 1), corpus mugatu batetik erdietsitako datuak oinarri (§ 2), eredu lexikografikoak Landucciren hiztegiaren izan zukeen eraginaz hausnarketa egingo dugu (§ 3), bai eta Landucciren berriemaile nagusiak euskaraz eta erdaraz zeukan gaitasunaz ere (§ 4). Corpus beretik ateratako datuekin, azkenik, honen gaitasun chomskyarra hartuko dugu hizpide (§ 5).

1. Eskuizkribuko eskuen aurkezpena

Landucciren eskuizkribuak³ orotara hiru hiztegi biltzen ditu: gaztelania-italiera, gaztelania-frantsesa eta gaztelania-euskara, hurrenez hurren. Hirugarrena bakarrik argitaratu denez, zoritxarrez, testuinguruaz axaletik baino ezin dugu hitz egin.⁴ Dakiguntxoaren arabera, gaztelaniazko nomenklatura bera edo beretsua erabili da hiruretan, Nebrixaren gaztelania-latina hiztegitik (*Vocabulario de Romance en Latín*,

² Argitalpena dazauenak badakike testuari berari beste begiratu bat eman beharko zaiola, ez baitu hark betetzen *TPS* bezalako aldizkari batean espero ditugun gutxienekoak ere.

³ Madrilgo Biblioteca Nacional-ean aspalditik gordea, Mayans-en garaitik gutxienez (1737: 347), eskuizkribuen katalogoko 8431. zenbakiarekin (zehaztasun gehiagotarako, ik. Bibliografia).

⁴ Liverani-k (2004: 142) zehazten du italierazko hiztegiaren ondoan bi zerrenda agertzen direla, hizkuntza honetako alfabetoaren grafemena eta ohiko laburdurena, faltan eman dugun testuinguru hori zertxobait argituz.

c. 1495)⁵ hartu eta laburtua, batez ere adieren aldetik. Italiarazko hiztegiaren aldean, euskarazkoa are laburragoa da, jatorrizkoaren erdia baino gutxiagokoa.⁶

Garrantzi handikoa litzateke guretzat hiztegia nola egin zen xeheki jakitea, baina egiazki ez dugu ezer, eskuizkribuak berak ematen dizkigun datu oso urriez eta testukritikak argitutako alderdiez besterik. Alde honetatik, Mitxelenak egindako hipotesi kate ondo funtsatuan oinarritzen gara:

1.1. Beste bi hiztegiak osoki bere eskutik bide diren bitartean (Gallina 1959), euskal hiztegiaren lau esku antzematen dira, bat eta bakarra gaztelaniazko sarreretan, eta gainerako hirurak euskal ordainei dagokien zutabeen. Suposa dezakegu (nahiz guretzat honek garrantzi berezirik izan ez une honetan) lehen eskua Landuccirena dela. Euskal zutabeen, berriz, euskaldunak erabiliko zituen xede-hizkuntzari dagokiona osatzeko, jadanik Larramendik (1745: xxxv-xxxvi) pentsatu bezala: hiru esku identifikatu dira (argitaratzaileek A, B eta C izendatuak), letraz aski ezberdinak, baina hizkuntz ohiturez are ezberdinagoak.⁷ Baliteke, beraz, Landuccik kontrolatzerik ez izatea nolako euskara jasotzen zuen, baina esan ere egin behar da ez dakigula bere helburua zein zen.⁸ Nolanahi ere, A-C-B hurrenkeran lan egin zutela aski argia da.

1.2. Hiztegia bukatu gabe geratu zen: “sastra muger” sarreratik aurrera “verga o vara” arte euskarazko zutabea hutsik dago, V letran osatu ziren sei sarrerez gainerakoa, eta aurreko zatian ere han-hemen hutsuneak daude. Halere, sarreraren % 6-7 inguru baino ez dugu falta, Sarasolak (1998: 31) ateratako kontuen arabera, 5.630 bat jotzen baitizkio guztira, “...344 bat ez beste guztiak euskal ordainez hornituak”.

⁵ Salamancako lehen argitalpen honen data ez da ziurra, gabe irten baitzen, baina 1494-1495 artekoa behar du izan (Guerrero Ramos 1995: 19); handik eta Landuccik berea datatu bitartean Nebrixaren hiztegiaren hainbat argitalpen egin ziren (ik. *ibid.* 53-93), eta *Vocabulario*-ari dagokionez denetan garrantzizkoena Sevillako 1516koa dugu, egileak berak zuzendu eta emendatua delako («...plusquam decem mille vocabula»). Argitalpen honen berezitasunez ik. MacDonald (1973: v eta viii-ix). Ez dakigu bietatik zein erabili zuen gure italiarrak, baina oinarri gisa balia dezakegu Liverani-ren ustea (2004: 144), alegia, Landucciren hiztegiak Salamancakoaren ildotik datozkeela, eta ez Sevillako berrietik, «...perché in Landucci sono presenti lemmi assenti nella sivigliana, ma presenti in quella del 1495 quali, ad esempio, *vi-huela e victoria*».

⁶ *abad-abaxar* zatia konparatu ahal izan dut (italiarazkoa ap. Gallina 1959; diodan bidenabar, honek emandako testu eskasa MacDonald-en (1973) argitalpenarekin zuzendu behar izan dudala, zenbait sarrera ulertu ahal izateko). Hauek dira erkaketaren ondorioz garrantzizkoenak (Urgell 2002): Sarrerak ere bakundu dira, gehienetan sarrera-hitza bakarrik utzita, eta euskal hiztegiaren nomenklatura zuzenean Nebrixarenetik ez, baizik eta ematen du italiarazkotik hartu duela, hots, euskal hiztegia honen mendekoa dela, edo honen ondokoa gutxieneko kontuan. Liverani-k (2004: 143) ematen dituen datuen laguntzarekin gure erkaketa txiki haren emaitzak berma eta zehatz ditzakegu: Nebrixaren hiztegiak A letran 2.413 sarrera izanik, Landucciren gaztelania-italiera hiztegiak 1.018 ditu (% 42), eta gure kalkuluen arabera gaztelania-euskarak 805, hots, Nebrixarenaren herena (% 33) eta italiarazkoaren lau bostenak (%79).

⁷ Gallina-k (1959) esku bakarrari egotzi nahi zion euskarazko osoa ere, pertsona beraren adin ezberdinetako letrak direlako hipotesiaren bitartez. Eztabaida honetaz, ik. Mitxelena (1959: 785) eta Lakarra (1993: 93-96). Errepikatuko dut, badaezpada, Mitxelenak bildutako argudioak (letra, grafia eta hizkuntza) filologikoki aitzakiezinak direla.

⁸ Gallina-k (1959: 130) iradoki du ezen, gaztelania izanik hiru zatietako hizkuntza nagusia, balitekeela espainolentzat pentsatutakoa izatea, zehatzago merkataritzagatik edo beste edozergatik Italian, Frantzia eta Euskal Herriaren egon beharra zutenentzat. Helburu zehatza iluna izan arren, xede-hizkuntzaren zutabeen ere gaztelania metahizkuntza gisa agertzea, honek argi aski uzten du bilatutako erabiltzailea nolakoa zen (Liverani 2004: 150).

1.3. Esku nagusiak —“A eskua” deritzagunak— hiztegia ia osorik bete zuen (5.100 bat sarrera, hiztegiak izan behar zuenaren % 90,6). Beste bien ekarpenek ez dute ezta alderatzerik ere honekin, baina aski hurbil daude bata bestetik kopuruetan. C eskuak A-ren hutsuneetako zenbait bete eta sarrera batzuetan ordainak gehitu zituen (guztira 109 sarrera ziur, eta 8 zalantzazko; % 2,1); ez bide zen bukaeraraino iritsi, ordea: esku honen azken eransketa ziurra “huso para hilar”-ekoa da, hiztegiaren erditsuan. B-k aurrekoak egindakoa osatzeari ekin, baina honek ere ez zituen S-tik aurrerako sarreretan V letrako batzuez gainerakoak ukitu (guztira 137 sarrera, ziur eta zalantzazkoen artean; % 2,4).⁹

1.4. Mitxelenak (1958: 47) iradoki zuen, bidenabar bada ere, hiru esku hauek agian berriemileren bat erabiliko zutela eurek ez zekitena osatzearren. Zilegi bekit honetan Okham-en labana erabiltzea, zeren eta, zehatz daitekeen heinean, bakoitzak hizkera mota bakarra ordezkatzeko baitu, nahasi gabea eta, hortaz, hiztun bakarrari dagokiokeena. Dena den, esan beharra dago beherago (ik. 59. oh.) agertuko direla ahozko berriemilearen hipotesiari bide eman liezaioketen datu zenbait.

1.5. Hizkuntz azterketak eraman zuen Mitxelena A arabarra zela pentsatzera, ziurrenik C bezala. Nahiko euskara zabarrekoa, okerreztan eta mailegu gordinez betea, arkaismo eta hapax ugari ditu bestalde, bazter-hizkera baten lekuko delako seinale. Baserriko lexikoa nekez eta hirikoa ondo menderatzen duenez gero, gainera, gasteiztarra zelakoan gaude (honetaz beherago luzatuko gara: ik. § 4.1). B eskua, ordea, ekialderagoko —gipuzkeratik gertuagoko— hizkeraren baten ordezkartzat jo zuen, Arabakoa bertakoa edo agian Gipuzkoakoa: ez jakin; honen euskara zuzen eta garbiagoa da, ziurrenik ingurune euskaldunago batekoa, eta ez du arkaismorako A-k adinako joerarik (esku honetaz, ik. Mitxelena 1958: 18-20).

1.6. Erabat okertzeko dudan arriskua gorabehera, Landucciren A berriemilearen irudia zirriboratu nahi nuke, zeren eta inork ere esplizitatu ez duenez buruan zer darabilgun, beldur bainaiz ez ote dugun norke geurea eratu, eta ez ote dugun, beraz, irudi horren arabera hiztegia norke geure erara ulertzen. Ematen du, gainera, ez dela hain zaila gaia zertxobait mugatzea, argi eta garbi ezinezkoak diren zenbait aukera —edo egiantz handirik ez dutenak behintzat— alde batera utzirik.

Adituek diotenaren arabera, ez dago alfabetatuen egiazko tasa ezartzerik halako garaitan eta halako lekutan, gugandik oso gertu dagoen une batetik aurrera baizik, erregistro egokirik ezean ez baitago ganorazko hurbilketa estatistikorik egiterik (Bouza 1999: 79, Casado de Otaola 2002: 118, Castillo 2002b: 195-196, Viñao 1999: 43-44). Are lantegia zailago bihurtzen da kontuan hartzen dugunetik arloa ez dela bitan banatzen, alfabetatuak eta analfabetoak: aitzitik, idazkeraren menderakuntzan era askotako mailak daude, sinadura nekez egin eta *Gero* idazteko gauza izan artean, noski (Viñao 1999: 41-42).

Historiara igarotzen bagara, ezaguna da, oro har, Erromako inperioaren behal-diarekin bat idazkera gizartean oso bazterturik geratutako gaiaren ondoren, Behe Erdi Aroan berriz hasi zela lehengo garrantzia berreskuratzen, eta honek bultzatu

⁹ Paragrafo honetako kopuruak ere Sarasolarenetik (*loc. cit.*) hartu dira guztiak, salbu eta ehunekoak. Are datu zehatzagoak ere bildu ditu, jakin-mina duenarentzat.

zituen gizartearen zati gero eta zabalagoak alfabetatzera, mailaren batean bederen. Espainiako Urrezko Mendeetan (xvi-xvii) idazkera dagoeneko eguneroko gauzatzen jo behar dugu, baita letrak ezagutzen ez dituenarentzat ere (Bouza 1999, Cardim 2002).

Ez da erraz jakiten, beraz, Gasteizen 1562an zenbatek zekiten irakurtzen eta idazten, hainbat gutxiago Landuccirenean A-k egin zuen lana egiteko heinean. Ez zenbaterik, ezta nolakoak ere, lehen begiratuan bederen: kultura idatzia indarrez hedatzen ari zenez, gizarte mailen arteko mugak maiz ez dira batere argiak honetan.

Hurbilago jotzeko, gogoan har ditzakegu Espainiako egoera orokorraz egin diren estimazioak. Gaingiroki hitz eginez, beraz, badirudi “...analfabetoak %80-85 izan zitezkeela xvi-xvii. mendeetan, nekazari ia guztiak eta hirietako artisauen zati handi bat ere barne. (...) Sinplifikaturik, esan genezake badela erlazio zuzenik, zenbat lanean idazmena eta irakurmena beharrago, alfabetatuago. Beraz, elizgizon eta noble gehienek bazekiten idazten eta irakurtzen, hala nola funtzionario, legegizon, sendagile eta lanbide liberalekoek oro har, bai eta maila bateko dendari eta merkatariek ere; baina ez nahitaez beren emazteek. Beharbada artisau eta salerosleetan hirutik batek baino gehiagok bazekien idazten eta irakurtzen; baina euren emazte gehienek ez. Nekazari, eguneko soldatapeko eta peoiak ia guztiak analfabeto ziren, baita beren emazteak ere” (Rodríguez-San Pedro & Sánchez Lora 2000: 200; B.U.-ren itzulpena).¹⁰

Eliminazioz beste biderik ez izanik,¹¹ hasiko naiz esanez ezen, itxura guztien arabera, A eskua nekez bai nekez izango zela baserritar edo artzain, peoi edo mirabe, ezta emakume ere ausaz. Lehen bi aukerak, gainera, lehendik ere baztertuak genituen hizkuntz arrazoiengatik, hiritar peto gisa ezaugarritzatu dugunez gero (§ 1.5). Hiritarra, bada, baina berdin hiri-gauzetan nola eliz gauzetan aditua izanik, ez dago esan beharrik ere Eliza aukera ona zatekeela: ez daukat honi aurre egiteko hizkuntz argudio txiki —eta agian anakroniko?— bat baizik: *apaezandrea* “mançeba o amiga” sarrera, Elizaz atetiko ikuspegi bat eskatzen duelakoan.

Gauza batean behintzat badugu ziurtasunik: A eskua ez da alfabetatu arrunt bat, ezpada letren munduarekin —zaletasunez zein lanbidez— estuki erlazonatutako norbait; hain estuki non arreta handi xamar bat jarri baitzuen hizkuntzaren hotsak idatziz islatzerakoan (Mixelena 1958: 20-22). Zehatzago, oso esanguratsua da <sc> (ia) sistematikoki erabili izana txistukari afrikatuak islatzeko; xehetasun honek euskaldunen artean oso leku goran jartzen du: euskara arkaiko eta zaharrea (1700 arte, demagun) Hegoaldean afrikatuak frikarietatik grafikoki bereizteko ahalegina —ahalegina bederen— egin zuten gutxien baltsan, Madariaga, Garibai eta *Refranes y Sentencias*-en egilearekin batera (eta Lazarragaz beste talde batean, bidenabar).¹² Lehen biak nor diren ondo jakinik, eta hirugarrenaz Lakarrak (1996a: 133-136) iradokitakoak gogoan harturik, letretan oso ohitua eta oso trebatua zen gizon batengan pentsatu behar, inolaz ere: agian eskribau edo idazlari batean aiseago, bestetan baino.

¹⁰ Hurbilketa zehatzago baterako ik. Viñao (1999: 44).

¹¹ Badakit, halaber, lanbidearen araberako sailkapena baino ez erabiliz, gizartearen kontzeptzio motz bat baino ez dugula erabiltzen (Chartier 1996: 27-28), bestelako aldagarriak alde batera utzirik, baina gure egoera eskasari ezinbestean hurbilketa bakun bat baino ezin egokitu.

¹² *Refranes y Sentencias*-i buruz, ik. Mixelena (1979: 420-421); hirurez, ik. Lakarra (1996a: 18-19 eta 23); eta Larramendi aurreko Hegoaldeko egoeraz, ik. Lakarra (1985: 243-245).

2. Aztertutako corpusaren aurkezpena

Zenbait datu zehatz lortzeko asmoz, Landucciren hiztegiko A eta B letrak osoki aztertu ditugu: 805 sarrera batetik eta 287 bestetik, hots, 1092 sarrera guztira, hiztegiaren bostena (% 19,4, zehazki).¹³ Hauxe da berriemaileen arabeko banaketa, kontuan izanik hainbat sarreratan euskal ordain bat baino gehiago daudela, esku be-
retik zein ezberdinetik:

	osatutako sarrera berriak			euskal ordainak		
	A letra	B letra	orotara	A letra	B letra	orotara
A eskua	730 (% 91)	256 (% 89,2)	986 (% 90,3)	779 (% 90)	266 (% 93,6)	1.045 (% 92,9)
B eskua ¹⁴	3 (% 0,4)	6 (% 2,1)	9 (% 0,8)	8 (% 0,9)	10 (% 2,7)	18 (% 1,6)
C eskua	44 (% 5,5)	11 (% 3,8)	55 (% 5)	51 (% 5,9)	11 (% 3,7)	62 (% 5,5)
hutsik	28 (% 3,5)	14 (% 4,9)	42 (% 3,8)	—	—	—
guztira	805	287	1.092	838	287	1.125

Esku guztiak sartu ditut corpusean, nahiz A eskuaren datuei erabateko lehentasuna emango diegun, berak bakarrik eskaintzen dituelako bere buruaz halako ziuertasun batez hitz egiteko lain direnak.

A eskuaren sarrera horietan ikusten nituen gertakari ezberdinak nolabait islatu nahirik, honako sailkapen hau osatu dut, gaztelaniatzko input-aren eta euskarazko output-aren arteko erlazioaren arabera:

	A letra	B letra	guztira
Aztertutako sarrerak guztira	805	287	1092
1. <u>Gaztelaniatzko sarreraren euskarazko ordain arrunta</u>	[321 (% 39,9)]	[113 (% 39,4)]	[434 (% 39,7)]
1.1. Euskal hitzak	267	95	362
1.2. Gaztelaniako sarrerak iradoki ez dituen maileguak	48	12	60

¹³ Testuak bi argitalpen izan ditu: Agud & Mitxelena (1958) eta Knörr & Zuazo (1998). Bigarrenak gauza bakar baina oso garrantzizko batean gaintzen du lehena: honek falta zuen 238r orrialdeko 31 sarrerak (*atormentar-aventura* bitartekoak) erantsi dira, zentzuz eta tentuz erantsi ere. Gainerakoan, lehenaren erreproduktzio hutsa da. Erantsitako tarterako, beraz, bigarrenaz baliatu gara, baina gainerakoan lehenaren lehendabizikoaz; jatorrizkoaren argazkiak ere ikusteko parada izan dugu (ik. Bibliografia). Irakurketa zalantzak izandako bakoitzean bigarrena ere begiratu dugun arren, jakintzat emango dugu, Agud & Mitxelenaren irakurketa berdintzen duen guztietan (eta ez dut salbuespenik aurkitu), erreferentziak alferrik ez ugaltzeko. Pena da aukera ez erabili izana aurreko edizioa hutsaz arintzeko, baina egia da ez dela gure artean erraz aurkituko testu honen eskuizkribuari berriz ekin nahiko (eta ahalko) dionik: beharrik badago, ostera (ik. § 3.7).

¹⁴ Galdera-markarekin emanak barne.

	A letra	B letra	guztira
1.3. Bitarikoak (euskal hitza gehi mailegu askea)	2	3	5
1.4. Sarrera-hitza ez, haren sinonimoa hautatua ¹⁵	4	3	7
2. <u>Lexikografi ereduaren eraginari buruzko indizeak</u>	[298 (% 37)]	[124 (% 43,2)]	[422 (% 38,6)]
2.1. Sarrerarekiko antzekotasun edo berdintasunak	[277]	[116]	[393]
2.1.1. Gaztelaniazko sarrera berdintzen duten maileguak ¹⁶	73	35	108
2.1.2. Aldaketa automatikoren bat jasandakoak ¹⁷	118	56	174
2.1.3. Egokitzapen fonetikoren bat jasandakoak	18	4	22
2.1.4. Aldamenak dituztenak ¹⁸	51	20	71
2.1.5. Bitariko sarrerak ¹⁹	17	1	18
2.2. Itzulpenak ²⁰	21	8	29

¹⁵ Talde honetan sartu ditut, ereduaren nolabaiteko eragina egotea litekeena izan arren, hiztunaren hautu argien aurrean gaudelako: “baçin, servidor, *servidorea*”, “braña o mata, *matea*”, “buelto o revuelto, *errevolvídua*”... Hauen artean harrigarri gerta dakigukeenik ere badago, hala nola “ansia o congoxa, *congoxea*”, *ansia* hitzak duen tradizio ugaria kontuan izanik.

¹⁶ Gaztelaniazkoaren berdinez gainera, artikulua (sing. zein plur.) baino gehitu ez zaienak ere sail honetan daude.

¹⁷ Sail honetan honakoak daude bilduta: artikulua gehitzean *a + a > ea* aldaketa pairatuak (*albondigüea* “albondiga”), bukaeran *o > u* aldaketakoak (*antojua* “antojo”, baita *arrepentídua* “arrepentido” erakoak ere), adjektibo femeninoa forma maskulinoan mailegatua (“agra cosa, *gauça agroa*”), baita euskaratzerakoan beste aldaketa automatiko xamar batzuk jasandakoak ere (*-on* → *-oya*, *-an* → *-aya*, *-or* → *-orea*, *-al* → *-alea*, *-ción* → *-zioa*...: *aborreçedorea* “aborreçedor”, *acusaçioa* “acusación”, *açafraya* “açafrañ”, *algodoya* “algodon”, *animalea* “animal”...).

¹⁸ Hemen bildu ditut euskal ordaina gaztelaniazkoaren berdina izanik (aurreko kasu guztiak kontuan hartuta, jakina), aldamenak (zehaztapenak, etab.) itzulita daramatenak (“agalla de arboles, *errexalan agallea*”), bai eta halakoak kontuan hartu gabe ordezkatutakoak ere (“acusar en juicio, *acusadu*”).

¹⁹ Ordain arrunta (1. sailekoa) eta gaztelaniazkoaren berdina (2. sailekoa), biak biltzen dituzten sarrerak, alegia. Honelakoek A letran 37 item biltzen dituzte, 17tan ordain bikoitza eta batean hirukoitza baitago.

²⁰ Honelakoetan euskal ordainak gaztelaniazko sarrera osoa erreproduzitzen du hitzez hitz-edo (bartzuetan ordena eta guzti): “acoger en casa, *essean aru*”, “ayrado con yra, *aserratua yraquin*” edo “aquedar lo que anda, *dabilena gueratu*”, esate baterako. Hemen sartu ditugu gaztelaniazko sarrera-buruaren sinonimoa edo azalpena itzultzen dutenak ere: “babear, echar babas, *babac eguosci*”; hona C eskuaren beste adibide argi bat: “abortar, malparir, (C) *gaicqui erdia*”.

	A letra	B letra	guztira
3. <u>Hutsak eta ordain zehazgabeak</u>	[186 (% 23,1)]	[50 (% 17,4)]	[236 (% 21,6)]
3.1. Ordainik gabekoak	28	14	42
3.2. Berak ez beste eskuek osatutakoak	47	17	64
3.3. Bukagabeak	1	1	2
3.4. Okerrak eta gaizki-ulertuak	36	2	38
3.5. Formaren aldetiko desegokitasunak ²¹	22	2	24
3.6. Ordain bitxiak (formaz zein esanahiaz)	19	2	21
3.7. Ordain zehazgabeak (hiperonimoak, etab.)	16	3	19
3.8. Ordain definitzaileak	17	9	26

Lehenengo begiradan antzeman daitekeena laburbildurik, 1. atalean bildu dugu eskarmentu gabeko behatzaile batek hau bezalako hiztegi bakun batean espero bide duena, alegia, erdal sarrerak era bateko edo besteko euskal ordainekin hornituak izatea; beste bi ataletan, berriz, hausnarketarako ziorik ematen digutenak: 2. atalean, erdal ereduaren eraginik badela pentsarazten eta norainokoa den neurtzen lagunduko diguten datuak; eta 3. atalean, Landucciren berriemailearen irudia hizkuntz ezagutzaren aldetik taxutzen lagunduko digutenak.

Esan gabe doa 1. atalaren mugak lausoak direla; bi aldetatik, izan ere:

- a) Mailegutza erabat mugatzea ezinezkoa da, ezaguna denez, eta ez da gure helburuetan ere sartzen, gainera. Honegatik, eta hasteko, ez dugu hemen sartu erdal sarreraren berdina den ezer, erabilera gorabehera. Gero jardungo dugu arazo honetaz interesatzen zaigun ikuspegitik, hots, erdal sarreraren eraginarenetik (§ 3).
- b) Etsita nago berriemaileak sormena ere baliatu duela, baina iruditu zait parametro hau hasieratik sartzeak kontuak ilunduko zituela, agian objektibotasunaren kaltean. Beraz, hemen horrelakorik erabaki gabe, bestela sailkatu ez ditudanak guztiak ordain arruntzat jo ditut. Gero, berriemailearen sormenari dagokion atalean (§5) saiatuko gara honi buruzko irizpideak zorrozten.

Aztertutako bi letren arteko konparaketari dagokionez, ohargarria da B letran okerrak eta arazoak (3.4, 3.5, 3.6 eta 3.7. atalak taulan) gutxiago direla, eta atal honen galtzen duena, ereduaren eraginari egotzi diogunak irabazi duela (2. atala taulan), ordain arruntak antzeko ehunekotan murgiltzen diren bitartean (1. atala taulan): honen iradoki lezake lanean aurreratu ahala A eskua gutxiago arriskatu zela, baina kon-tuan har bedi B letra txiekiegia dela datuotatik erabateko ondorioak ateratzeko.

²¹ Gramatika-kategoria eta kidekoak (aditz jokatu / jokatu gabe oposaketa ere, esaterako) errespetatu gabe egindakoak; hona adibide argi bat: “avenida del rio, *errecac aundiac dato[z]*”.

3. Nebrixaren itzal luzea

3.1. Hiztegi gintza oso lan gogorra izanik, nekez aurkitzen da zerotik hasitako hiztegiarik. Alderantziz, maiz —batez ere XIX. mendetik atzerantz, baina ez bakarrik— aurreko lanetan hartzen dute oinarri hiztegi gileek, aurreko hiztegi bat edo batzuk erabiliz. Hiztegi gileari praktika honek kentzen dizkion lanen artean handienetako bat nomenklatura da, sarrera-hitzen zerrenda, bakanetan baizik ez baita uzten gizaki bakar baten oroimen mugatuaren baitan, batez ere hiztegi elebidunen kasuan: aitzitik, oso-oso maiz elebidunak (eta eleaniztunak) beste hizkuntza bateko elebidun baten nomenklatura (osoa edo hautuzkoa) kopiatuz hasi dira.

Prozesu horretan ibili diren hiztegi zaharretan ospetsuenetako bat, eta sarrera-hitzak latinaz beste hizkuntza batean ematen dituztenetan ospetsuena, XVI-XVII. mendeetan behinik behin, Nebrixaren *Vocabulario*-a dugu (hemendik aurrera *VRL*), hizkuntza klasikoari nomenklatura kendu zion lehen hiztegi moderno baita.²² Garai hartan, arrazoi ezberdinengatik, Europako eta bestetako hizkuntzak binaka biltzen zituzten hiztegi elebidunak aski ugaldtu zirelarik, Nebrixaren gaztelaniazko nomenklaturan oinarri harturik, bada, hainbat osatu ziren, arabe (Alcalá, 1505), italiara (Las Casas, 1570), ingelesa (Percyvall, 1591) eta frantsesa (Hornkens, 1599), besteak beste (ik. Guerrero Ramos 1995: 99-143, eta Azorín, 2000: 51 eta hur., adib.), “misiolarien hiztegiak” deritzenak —hots, Ameriketako eta beste kolonietako hizkuntzen lehenak— ere barne (ik. Acero 2003: 186 eta hur.). Ez lehenak, ez azkena ez delarik, Landucci giro honen barruan kokatzen da bete-betean, osatu zituen hiru hiztegitxoekin, lehenengoz Gallina-k (1959: 129) gaztelania-italiera hiztegitirako erakutsi bezala.

3.2. Ez da batere erraza elebidunetan sarrera-hitzen ordain egokiak ematea (ik. Zgusta 1971: 294-344), eta uste izatekoa da zailtasuna areagotu baino ez dela egingo beste hizkuntza batzuetarako (gaztelanietatik latinera iristeko, adibidez) pentsatutako nomenklaturan oinarri hartzen denean. Kinka horretan, hiztegi gilearen senaren, trebetasunaren eta arduraren baitan dago, baldin eta xede-hizkuntza zintzo islatu nahi badu, ereduak ezartzen dizkion mugak ahaleginean gaintitzea ala haietara makurtzea.

Mitxelenak (1958: 39-40) jadanik hartu zuen gogoan ezin direla axolagabekeria edota trebetasunik eza baztertu A eskuaren datu berexi zenbait azaltzerakoan, batez ere mailegu gordinen ugaritasunaz den bezainbatean, nahiz berak ez zuen arlo hau arretaz aztertzeko inolako asmorik, berriemailearen hizkeraren isla diren heinean bakarrik hartu baitzituen aintzat.

Halere, aitortu behar dugu, hanbatik hanbatean, ez dakigula zehazki zein den mailegu gordinek hain leku handia izateko arrazoi nagusia: bere hizkeraren egoera (erromantzeak oso kutsatua), bere izaera (euskaldun eskas? oroimen txarreko?) ala bere egoera (axolakabe? nekatu edo aspertua?). Bada, hurrengo lerroetan erakutsi nahi nuke bere hizkeran maileguez zuketuen pisua ezinbestean areagotu egin dela gaztelaniazko nomenklaturak eskaintzen zuen erraztasunaren aldetik, hain zuzen.

²² Hobeto esanda, aintzakotzat hartua izan ohi zena (eta dena): egiazki, saio txiki batzuk gorabehera, katalanak hartu zuen aurrea, Joan Esteve-ren *Liber Elegantiarum latina et valentiana llingua*-rekin (Venecia, 1489).

Gai honi ekin baino lehen, ordea, ikus ditzagun ereduaren eraginaren alderdi begibistakoenak.

3.3. A eskuak ez daki sarrera-hitza gainerakotik bereizten: maizenik aldamenak eta guzti itzultzen du, beharrezkoak ez direnean ez ezik, nahasgarriak direnean ere.²³ Nebrixak aldamenok bi helbururekin jarri ohi ditu: (a) kategoria zehazteko (*cosa* hitzak adjektibo kategoria markatzen du; cf. MacDonald 1973: xiii); (b) adiera zehazteko. Bietan ditugu adibide ederrak:

- a) “agra cosa, *gauça agroa* (...)”, “alborotada cosa, *gauça alborotadua*”, “alta cosa, *gauça luçea, andia*”, “amable cosa, *gauça amorosa*”...
- b) “acoçear atras, *asseruz ostico egozi*” (“acoçear, *ostico emon*”-en ondoan),²⁴ “agudeza con maliciã, *agudezea maliciãquin*” (vs. “agudeza de ingenio”), “alcançar lo que huye, *alcançadu gura ezteuena*” (eta jarraian: “alcançar lo desseado, *alcançadu desseo deuena*”, “alcançar lo alto, *alcançadu gauça andia*”...), “amado honestamente, *amadua honestidadequin*” (VRL-n lat. *caro*), “andar de andadura, *andadurian ybili*” (“andar, *ybily*”-ren ondoan; VRL-n lat. *gradatim eo is*, hots, ‘urratsez urrats’), “aquí donde yo estoy, *euen ni naguan lequan*”, “armar con armas, *armadu armaquin*” (VRL-n “armar en derredor”, “armar engeño para tirar”, etab. bereizten dira), “azeytuna fruta, *azeytunea frutua*” (vs. “azeytuno arbol”; VRL-n “azeytuno arbol” eta “azeytuna fruta del” dugu)...

Adibideok aldi berean erakusten digute gure berriemaileek lexikografian eta itzulpengintzan eskarmentu gutxi zutela (Mitxelenak iradoki bezala: 1958: 39 eta 40).²⁵ Denetan nabarmenenak bereizi ditut, honen erakusgarri; batetik, A-rena: “aspero al gustar, *jatorduan lasç*”; eta bestetik C-rena: “arar como quiera [hots, ‘oro har, edozein adieratan’; cf. MacDonald *loc. cit.*], (C) *eyçatu edonolan*”.

3.4. Ereduen eragina are nabarmentzenago da sarrera-hitza eta aldamenak itzultzean jatorrizko ordena mantendu dutenean, bestetan ikusi dugun egokitzapena egin gabe: *açeptadu prometid[ua]* “açeptar lo prometido”, *açertadu çerbaytean* “açertar en algo”, *adoradu vesteyc* “adorar a otro”, *egoszi ur ardaoan* “aguar vino”...²⁶

3.5. Gauzak horrela, pentsa dezakegu Mitxelenak A-ren euskarari egotzi zizkion mailegu erromantze gordinetako batzuk ez ote diren axolagabekeriaz, errazkeriaz edo trebetasunik ezagatik ereduaren eraginez itzuri.

²³ Ohitura bera antzeman du Liverani-k (2004: 147-148) gaztelania-italiera hiztegian, bai eta gero aipatuko ditugun beste zenbait ere. Honi dagokionez, hau da bere epaia: «...é evidente una forte dipendenza dalla fonte» (*ibid.*), jakina.

²⁴ Euskaraz zentzurik ez duen bikoiztasun hau gaztelaniaz ere ez da zentzuzkoagoa; latinak azaltzen bide du, ordea; cf. VRL: «acoclear tirar coces *calcitro -as -avi*» vs. «acoclear hazia atras *recalcitro -as -avi*». Badirudi halaxe gertatzen dela bildu ditugun adibide gehiagotan ere.

²⁵ Ez du ematen Landucci bera oso ezberdina zenik: R. Gómez-ek (a.e.) hori ondorioztatzen du Nebrixaren sarrera-hitzetatik zer kopiatu zuen eta zer ez aintzat hartuta, eta ondorio berera irits daiteke Liveranik (2004: 146-150) ematen dituen adibideetatik.

²⁶ Badirudi Mitxelenak (1958: 40) honelako adibideak zituela buruan hitz-ordenan ere erromantzearen eragina sumatzen dela baieztatu zuenean (adibiderik gabe, ordea), «...aunque esto puede deberse en parte a falta de soltura en el traductor» erantsi baitzuen: *en parte* hori aztertu beharko.

Bide malkar honetan barrena abiatu baino lehen, komeni da zerbait bederen argi gera dadila, badaezpada: Ez dut esan nahi A-ren maileguak, denak halakoak direnik, ezta hurrik eman ere. Mitxelenak berak (*ibid.*) baztertu zuen aukera hori, eta ez da lan askorik behar zergatia erakusteko, zeren argi baitago, egon ere, mailegu asko euskaraz denborarekin hartutako berezko formak berak bermatzen dituela (*araya* “alano perro”, *barea* “pala”, *goylarea* “cuchara”, *beaça* “ameñaça...”), eta beste asko ez direla ereduak iradokitakoak (*finea* “acabamiento”, *esquina guztietan* “a cada canton”, *perroquia guztietan* “a cada collaçion”, *arremetidu* “acometer”, *letoya* “açofar”, *escofia* “alvanega...”). Uler bedi, beraz, erdal sarrera nola edo hala (gorago adierazitako neurrien barruan: ik. § 2, 14 eta 15. oh.) berdintzen duten maileguez ari garela, alegia, *abolorioa* “abollorio” eta *aborreçedorea* “aborreçedor” bezalakoez. Corpusaren aurkezpenean (§ 2) 2.1. zenbakiaren azpian bildu ditugun 393 sarreretakoak, zehatzago.

3.6. Zehaztapan hori egin eta gero ere, ezin dugu besterik gabe erabaki 393ak ereduaren eraginari zor zaizkiola, litekeena baita, izan ere, garai hartako euskaran jadanik sartuak egotea, erromantzeak oso kutsatutako hizkera batean espero ditugun erdarakadak baino ez balira ere, Mitxelenak uste bezala.

Zalantza horrek estualdian jartzen gaitu, ez baita erraza zehazki jakitea Landuccik lekukotzen dituen mailegu erromantzeetatik zein ziren nola edo hala erabiliak: garai hartako lekukotasunak urriak dira, gerokoak ere ez dira gai guztietakoak,²⁷ eta gaiak ugaltzen hasitakoan ere (XIX. mendearen erdialdetik aurrera, demagun) egiatan erabiltzen diren maileguak jasotzeko uzkurtasuna pairatu genuen, noiz gehiago noiz guxtiago. Halere, daukagunarekin jokatzear beste biderik ez dugunez, *OEH*-k, *MTLV* eta *ETG*-k lagun diezagukete ereduaren eraginpekotzat jo ditzakegun hitzak dagoeneko mailegatuak zirenentz egiatzatzen.²⁸

	Guztira	393
a)	Landucciz beste bi lekukotasun edo gehiago — 1745 baino lehen.....115 — 1745 aurretik beste bat, baina gero bat baino gehiago.....30 — 1745 ondoren.....61	206 (% 52,4)
b)	Landucciz beste lekukotasun bat bakarrik — 1745 baino lehen.....8 — 1745 ondoren.....25 — bat 1745 aurrekoa eta beste bat ondokoa.....8	41 (% 10,4)
c)	<i>OEH</i> -k ez besteez jaso ez dituztenak, edo Landuccirenean bakarrik	146 (% 37,2)

²⁷ Buruan daukat Lakarrak euskal corpusaren «homogeneotasuna» deritzona (eskoletan entzuna), alegia, eliz gaien erabateko nagusitasuna, guri orain interesatzen ez zaizkigun beste alorrez gainera, lexikoaren esparru zabalak ia lekukotasunik gabe utzi dituen oso berandu arte, batzuetan XX. mendera arte ere.

²⁸ Aukera baliatuko dut ohartarazteko *OEH*-ak ez dituela beti jasotzen Landucciren halako lekukotasunak, nahiz ia beti lehenengoak izan (eta ziurrenik Larramendiren hainbaten iturria; cf. Urgell 2000): cf. *boveda* «boveda» (s.v. *bobeda*), *bazia* «baçia» (s.v. *pazia*), *bordoya* «bordon» (s.v. *pordoi*) eta *botea* «bote de conserva» (s.v. *1 pote*), besteak beste.

Baliteke (b) atalekoak zalantzazkoak izatea (nork daki zergatik lekukotu diren hain gutxi: erabilerarik ez? aukera falta? garbizaletasuna?), baina bi muturretakoak lekukotasun argiak iruditzen zaizkit, bakoitza berez ez balitz ere, multzo gisa behinik behin:

- a) Ugari lekukotzen direnek aztertzen ari garen maileguen erdia osatzen dute. Batzuk aipatzeak berak argituko dizkigu kontuak: batetik, *abarquea*, *abba-deseá*, *abitoa*, *abogada*, *absoluçioa*, *acabadu*, *accusadu*, *acordadu*, *açotea*, *adoradu*, *alabança*, *alcançadu*, *amadu*... bestetik, *bañatu*, *bañoa*, *barquea*, *vatela*, *vesperac*, *bolsea*, *botiquea*, *votoya*, *burladu*, *burlea*... Denak ere, edo gehienak, testu zaharrak ezagutzen dituztenentzat erabat ohikoak dira, edota ahozko hizkuntzan trebaturik daudenentzat. Badirudi, beraz, A eskuak halako kasuetan euskaran —gutxienez erdarara irekiago zeuden hizkeretan— aspalditxotik sarturik zeuden edo bitartean sartuz zihoazen maileguen lehen lekukotasunetako batzuk jaso zituela.
- c) Berak bakarrik jaso dituenetan, esan gabe doa hauetan ere, (b)-koetan bezalatsu, badugula zalantza izpi bat, ez ote diren aukera ezaren edota garbizaletasunaren erruz bestetan jaso gabe geratu. Halere, ematen du hori hala izatekotan, ehuneko txiki batean datekeela, multzo honen ugaria ikusita ez ezik (maileguen herena pasa), haren osagai askoren itxurari begira ere, zeren eta euskaraz ordain arrunt eta orokorrik dutenak baitira maiz: *açicaladu*, *afiladu*, *aguadu*, *aguijoya*, *aguila*, *alargadu*, *allanadu*, *antorchea*, *anzueloa*, *apedreadu*, *apretadu*, *astutoa*, *ateridu*, *atizadu*, *atravesadu*, *aullidoa*, *azemilea*, *bramadu*, *bramiduac*, *bellotea*, *vuhoa*...

3.7. Badirudi aukera handia dagoela (c)-koen artean bertan egotea Nebrixaren nomenklaturaren kalko erabatekoak. Baditugu zenbat datu hau sendotzeko:

- a) Espero genezakeen ordain arrunta (edo haietako bat) ere era batera edo bestera hiztegian agertzen da, noiz prestigio kontuengatik, noiz arinkeriaz, beharbada:
  - a1. Sarreran bertan: “aborreçer, *aborreçidu*, *equisigura es*”, “agra cosa, *gauça agroa*, *ozpina*”, “ascua o brasa, *yncarra*, *brasea*”, “astuto, *jaquinduna*, *astutoa*”...
  - a2. Beste testuinguru batzuetan: *burniazco gauçea afileadu* “afilear cosa de yerro”, baina *burnia çorroztu* “amolar yerro”; *açicaladu* “açicalar”, baina *apayndu andrea* “afeytar la muger”; *temporea alargadu* “alargar el tiempo”, baina *luçatu* “crecer”...
- b) Nola edo hala lekukotzen direnetako batzuk ez dira A-k emandako forman agertzen, eta honen forma, esanguratsuki, erdarak emandako bera da (*alcarchofea* “alcarchofa”, *artillera* “artiller”...), edo erdal sarreraren txandakatzeak kalkatzen ditu (*absoluidu* “absoluer”, *absoluçioa* “absoluçion”, baina *asolvidua* “assuelto”).²⁹

²⁹ *assuelto de peccado*-ren ordez, Agud & Mitxelarenearan (1958) *assalto de peccado* ageri da, nahiz eskuizkribuko irakurketa argia izan: garbi ikusten da <ss> eta <lto> bitartean bi letra daudela, eta *peccado* laburduraz dago adierazita, baina letra handiz datorrena ez da *peoc* —zer dela eta?—, *pecc* baizik (cf., bost sarrera gorago, «absolver de peccado» ere).

- c) Agertzen diren hitzetako batzuk ez bide ziren oso ohikoak erdaraz ere. Esan gabe doa gai honi tentuz heldu behar zaiola, zeren gaurko hiztunarentzat erabat ezezagunak diren hitz asko eta asko (*acetre*, *alcaçer*, *almoxarife*, *alhombra*, *boçal*,³⁰ *baldrés*³¹...) oso ondo lekukotzen baitira garai hartako gaztelaniazko testuetan, eta alderantziz.³²

Gaur dukegun ustea gorabehera, beraz, honako hitz hauek ez dira behin ere lekukotzen CORDE-n 1600 artean:³³ *abarcado* ("caçado con ella [abarkarekin]" azaltzen du Nebrixak, eta hala ulertzen du berriemaileak ere: "abarcatus, abarcac jançic"),³⁴ *atabalera*, *atacadura*, *atriaquero*, *bellotero*, *borzeguineria*, *bosladera*³⁵ eta *broquelado*,³⁶ eta honako hauek 10 dokumentu ezberdin edo gutxiagotan:³⁷

aborreçedor (10; DHLE 8, N barne), *abotonar* (1, -ado 3; DHLE 5, N barne, denak lex.), *abrochar* (5, -ado 6; DHLE 8, N barne), *açelga* (9; DHLE 7, N barne), *acetre* (7; DHLE: ugari Erdi Aroan), *açicalar* (3; *acicalado* hobeto: 13; DHLE ugari), *adargar* (3; DHLE 7, N barne) y *adargado* (1; DHLE 2, biak zaharragoak), *ahao* (2), *albeyteria* (5), *alcabuetear* (2, -ado 0), *alcabueteria* (6), *alcavalero* (2), *alcoholar* (2, -ado 1), *alcorque* (2), *altanero falcon* (3), *alfenique* (6), *almagrada* (4, -ado 3), *almorrana* (3), *aloxa* (5), *amagar* (9, -ado 10), *angustiar* (9, baina *angustiado* 50), *apreçador* (9), *apremiadura* (1), *argumentador* (1), *arremangar* (4; baina *arremangado* 21), *asmatico* (1), *atabalero* (3), *atizador* (8), *baboso* (8), *baçia* (8), *baladron* (10), *ballestear* (1), *barberia* (9), *barrendera* (4), *batañar* (0, -ado 1), *bavadero* (1), *betunar* (0, -ado 2), *bigot* (0, baina *bigote* 5, -s 18), *bisnaga* (1), *blandon* (9), *bodegonera* (4), *boñuelo* (3, *buñuelo* 11), *botana* (5), *bufar* (4, -ando 10).

3.8. Amaitzeko, seinalatu nahi nuke esan orduko begi-bistakoa dirudien zer-bait: ezin daiteke hiztegi bat argitaratu —behar bezala argitaratu, alegia— haren eredu lexicografikoa kontuan hartu gabe. Izan ere, erabili dudan corpus laburrean badira argitalpenetan kritikarik gabe jaso diren gaztelaniazko iratxo zenbait, batzuk Landucciri egotzi beharrekoak, eta bestetzu argitaratzaile modernoeci, eta erraz zu-

³⁰ Cf. *DAut*: «El inculcto, y que está por desbatar y pulir».

³¹ Cf. *DAut*: «Cuero de oveja, o carnero curtido (...). Es el ínfimo, y menos fuerte».

³² Hemendik aurrera honelako baieztapenak CORDE-ko datuetan oinarrituko dira beti ere.

³³ Aukera dagoen A-ALA zatian, DHLE ere erabili dut; «N barne» oharpenak «Nebrixak barne» adierazten du, eta «denak lex.»-ek han bildutako lekukotasun guztiak lexicografikoak direla.

³⁴ DHLE-n (s.v.) Nebrixagan hasten den tradizio lexicografioan bakarrik jasoa.

³⁵ VRL-n (bi edizioetan) *boslandera* dago, baina familiakideak *boslar*, *boslada* eta *boslador* izan. *DAut*-en jaso ez denez, ezin dut esan Landucciren forma zuzena denentz. Edonola ere, CORDE-n ez dago, ez batera, ezta bestera ere, eta familiako hitzak Nebrixaren lanetan bakarrik.

³⁶ Ohartu denak ere eratorriak direla, Nebrixak ere bereak egin zituelako aztarna aski argia (cf. Larkarra 1995: 30-31, eta bertan aipatutako bibliografia).

³⁷ CORDE lematizatu gabe dagoenez, saiatu naiz grafia guztien arabera aztertzen, eta izenkiak pluraletan ere begiratu ditut (ez generoaren arabera, sarritan ezberdintasun hau esanguratsua delako gure hiztegian). Aditzei dagokienez, infinitiboa eta partizipioaz gainera, forma errazek ere miatzeko ahallegina egin dut, baina ez dut denak egiterik izan: baliteke, beraz, adibideren bat edo beste itzuri izana. Dokumentu ezberdinen arabera neurtu dut, bestalde, eta ez agerraldien arabera, nabariak diren arrazoiengatik.

zen zitezkeenak; baten bat zuzendu dut lehenago, baina hona larrienak: ***angarilla* (arraina)³⁸ eta ***antruyarse*.³⁹

4. A berriemailearen gaitasuna euskaraz (eta erdaraz)

4.1. A eta C berriemaileek ezagutzen zituzten bi hizkuntzetatik Mitxelenak euskaraz zeukaten mailari bakarrik erreparatu zion, normala denez, lekukotzen duten euskal hizkera ezaugarritatzeko eta 1562ko Euskal Herriko mapan kokatzeko helburuarekin ari zen eta.

Alor horretan, gaztelaniazko sarretarako euskal ordainak emateko orduan berriemaileak nagiak, zabarrak edota eskarmenturik gabekoak izan zitezkeela onarturik ere (cf. § 3.2), Mitxelenak (1958: 39-40 eta 46-47) erakutsi zuen hiztegiaren zehar ugari baino ugariagoak direla euskal ordain horietan gure egunotan hutssegite edo hutsunetzat hartuko genituzkeenak, edo euskaldun batengan harrigarri begitantzen zaizkigunak, eta datuotan oinarriturik hizkera ez ezik, hiztunak ere ezaugarritatzera iritsi zen. Gogora ditzagun bere ondorioak:

- a) Hizkera erromantzearekin ukipen estuan zegokeen, honen eragina sakon pairatu baitu, hala lexikoan, nola joskeran. Lexikoaren alorrean Mitxelenak iritzira esandakoa gorago egiaztatu dugu zenbakietara joaz (§ 1), A berriemailearen A letrako euskal ordainen % 40tik gora mailegu argiz osaturik dagoela irten baitzaigu han bildutako datuetatik.
- b) Hitztunak hirikumeak bide dira, eta hala-holako euskaldunak, beharbada euskaraz lantzean behin baizik hitz egiten ez zutenak.
  - b1. Hirikumeak ez eze, halako tamainako hiri batekoak ere baziratekeen, zeren baserri munduari dagokion lexikoan hutsune handiak baitituzte, kalleko gauzetan (hiriko karguak, hiriko gozamenak) eta eliz terminologian oso jantzita dauden bitartean. Cf., batetik, “enzina” itzuli gabe utzia eta *paguoa* “roble” edo *arecha* “haya”; bestetik, *amauia* “jurado en la ciudad”, *merioa*, *fiela* “almozaçen”, *orri verdea* “hojaldre”, *abilesan plaçea* “cosso del toro”; eta bestetik, azkenik, *croçea epizticoana* “mitra de obispo”, *elexa oscaría* “sacrilego” (denak ap. Mitxelena 1958: 46-47). Bidenabar, kostaldekoak ere ez ziren izango: “abbadejo, *arraya*”, “anchova, peçe, *sardina chipia*”, “pescador, *pescadorea*”, “red, *erredea*”...
  - b2. Euskaraz gutxi eta nekez egingo zuten, zeren eta Mikoletaren arabera ehun urte beranduago Bilbon zegoena baino are gaztelaniaren eragin

³⁸ Landucciren iratxoak dugu honako hau: *VRL*-ko «angarillas» - «anguilla, pescado conocido» segidaren ordeaz, «angarillas» (ez «angarilla», Agud & Mitxelenak dakarten bezala) eta «angarilla, pescado» dakar italiarrak. Hiztegietatik (zerrendetatik oro har) kopia egiterakoan oso ohikoa dugu akats hau, noski; gainera, sarrera bata orri baten azken lerroan eta bestea hurrengoaren lehenengoan doaz Landucciren zerrendan, begi-bistakoa izan zitekeen akatsa ezkutatzeko moduan-edo.

³⁹ Iratxo hau, ordea, modernoa da, irakurketa txar baten ondorio: Nebrixaren hiztegiara joz gero, behala ikusten da eskuizkribuan ere *antuiarse* jartzen duela. Ondorenak izan ditu, halere, gaztelaniazko lexikografian, Agud & Mitxelenaren irakurketan fidatuta, nonbait, Landucciren beste bi hiztegietatiko irakurketatzat ere eman baitute *NTLE*-n, are iratxo handiagoa den *antrujear** sarrera eratuz, hurrengo orrialdean, *antuiar* sarreran, Nebrija 1495?-ko lekukotasuna bilduta izan arren: “antruijarse, ital., *auansarsi*; fr. *savanser*; [sin equivalente en vizcaíno]».

sakonagoa baitute, *musloa* “muslo” eta *estrellea* “estrella” bezalako ezustekoek erakusten digutenez.

- b3. Mitxelena egiantz handikotzat jotzen du —eta harrezkero guztiok— hiri hura Gasteiz izatea, eta hori erakustearren gogora dakar Navaggioren arabera (1528) gasteiztarrek erdaraz hitz egiten zuten arren euskaraz ulertzen zutela, eta Venturinoren arabera (1571) handikiak erdaraz eta jende xehea euskaraz mintzo zirela (Mitxelena 1958: 47-48). Bidaiarien esanak beti ere kontuz hartu beharrak badira ere, Venturinoren esan hori lot dezakegu gorago (§ 1.6) iradoki dugunarekin, alegia, A eskua nolana-hikoa ez bide zelako hipotesiarekin: mailaz gorago eta euskaraz gutxiago, alegia.

Ados egon behar, jakina. Halere, zehaztasun bat bederen egin nahi nuke euskal gaitasunaren alorrean, lehenik, eta gero zenbait berri eman berriemaileon gatzelaniatzko gaitasunari buruz.

4.2. Badago halako joera bat gure artean —diglosiak eragindakoa hau ere, ausaz—, euskaldunen gaitasuna errukirik gabe epaitzeko (hemen oker dabil, han huts egin du...), irudi aski ezkorrak eratuz, erdaraz dituzten ezaugarrietan harrigarriki erreparatu gabe. Harrigarriki diot, ezen orain ere ni bezalako erdaldun zaharren berriarentzat nabarmen-nabarmena bada pertsona euskaldun zaharra den, pentsatzen dudalako are nabarmenagoa izango zela xvi. mendean, euskaldun hutsak ez ezik are elebidunak ere euskaldunago izango ziren aspaldi hartan, eta egingo nuke, halere, ez gaudela honelako lekukotasunak ere erdeinatzeko paradan. Harrigarria egiten zait, halaber, denok baitugu buruan ordutsuan jaioko zela, oker ez banago, “bizkaino” haren irudia, euskaraz ahaztu-edo, eta erdaraz behin ere ongi ikasi ez zuena (cf. Legarda 1953 eta Echagüe 2006).

Nire helburua hau da, alegia, A eta C erdaldun petoak ere ez zirelako ideia eztabaidapean jartzea, Larramendirekin bat etorririk: “...muy mal bascongado, y no muy buen castellano” (1745: xxxv).⁴⁰ Konparazioa onartzen bazait, eta badakit denak eskasak direla, uste dut orduko gasteiztarrek egun Durangon zein Tolosan (are Donostian ere, baina nekezago Bilbon) entzuten ditugun erdaldun berri edo berritzako horiengandik gertuago egongo lirakekeela; bestela esanda, inork ez zituela valladolidartzat hartuko, entzun orduko “bizkainotzat” baizik, hain zuzen.

4.3. Euskarazko gaitasunari dagokionez, erabili dugun corpusean badago oso adierazgarritzat daukadan adibide pare bat (pentsatzen dut gehiago ere badaudela, noski, bertan edo gainerakoan), A berriemaileak “hizkuntzaren arima” —Larramendik zioenez— izan bazuela erakusten diguna, lexikoko “xehetasunak” gorabehera: “aterse de frio, *osçac ateriduiç*” eta “pliego de papel, *pliego bat paper*”. Honek nahikoa urruntzen du A eskua egun “aita”, “ama”, “agur” eta “zorianak” baino erabiltzen ez dituztenengandik, estalkirik gabe esanda.

⁴⁰ Oro har Larramendiren deskripzioa (1745: xxxv-xxxvi) ez da batere urruntzen gero Mitxelena egingo zuenetik, gaiari helburu ezberdin batekin heldu izanak idatzarazitako adjektiboren bat gorabehera.

4.4. Gaztelaniazkoari ekin aurretik, zenbait bereizkuntza egin behar ditugu, kon-
tuak nahasten ez ibiltzeko. Lehenik, gogoratu behar da aski nabarmena dela hiztegie-
kin eskarmentu gutxi bide zutela gizon haiek (ik. § 3.2).

Bestalde, hizkuntza batez lekukoak duen ezagutza neurtzeko ez dira esangu-
ratsuak ordain zehazgabeak eta definitzaileak (corpusean 3.7 eta 3.8. zenbakiekin
markatuak), edo ez dira diruditen bezainbat bederen, zeren eta garai zaharretako hiz-
tegi elebidunetan usu aurkitzen baitira, Nebrixaren latin-gaztelania hiztegia lekuko
(cf. Urgell 2001a: 119-122): hasikinetan dagoen hiztegitzaren gorabeherak baino
ez dira, oro har.

- a) Zehazgabeak: “abrigo⁴¹ viento, *axea*”, “aguja paladar, *arraya*”, “aljava, *çurroya*” ...
- b) Definitzaileak: “adulterar, *vesteren emazteaquin essin*”, “alguazilazgo, *alguazilan officioa*”, “amonestador, *auisaytan deuena*”, “antepuerta, *atean aurreco mantea*”, “asoleado al sol, *yguzquitan eguon dan gauçea*” ...

4.5. Zaku beretsuan sartuko nituzke, baina hiztegitzaren maila apalago batean
oraindik, formaren aldetik desegokitasun nabarmenak dituztenak, hala nola ondoan
bildu ditudan sailetakoak:⁴²

- a) Infinitiboa forma jokatuarekin ordezkaturik: “abastar, *asco da, ez queao*”, “abondar, *goraz eguiten du, a[s]co da*”, “aclarar el día, *arguiquetan du egund*”, “amanecer, *egun eguiten du*”, “amarilleçerse, *oriquetan da*”, “arreziar de dolenzia, *obaytan da*”, “aver gana de mear, *chixacurric nago*”, “bahear, echar vaho, *lurruña dacarr*” ...
- b) Aditzetik sortutako izena aditz jokatuarekin ordezkaturik: “acometimiento, *arremetidu çan*”, “avenida del río, *errecac aundiaco dato[z]*” ...
- c) Izen abstraktua ‘izen zehazgabea + abstraktuari dagokion adjektiboa’ egitura-
rekin: “anchura, *lecu çavala*”, “angostura, *locu (sic) chiquirra*”⁴³ ...
- d) Infinitiboa izenarekin edo izen sintagmarekin: “afear, (C) *gestu dullorra*”, “aguijonar con aguijon, (C) *aculladea*”, “alaridos dar, *ayuiby*” (argitaratzaileek azken honi dagokion oharrean iradokitzen dute *egin* edo *emon* ahaztu ez ote zuten) ...
- e) Infinitiboa erlatibozkoarekin: “arraygar, hazer raíces, (C) *guiçon lur asco daucana*”⁴⁴

⁴¹ Edizioan (Agud & Michelena 1958) *abrigo* forma «sic» batez lagunduta dago, baina horixe da Nebrixak dakarrena. Cf. gorago esana (§ 3.8).

⁴² Honetan kideetasun nabarmenak ditu Willughby glosategiarekin: «Perfidia, *unec ostuten daqui*» (166), «fortitudo, *aminoa dauco [animoa ez ote?]*» (168), «pulchritudo, *ederra dala andrea*» (180), «benedictio, *bendicinoac esarden deuço [ziurrenik ezarten deutso]*» (204), etab.

⁴³ Edizioan zuzendu ez bada ere, agian etimologian pentsaturik, badirudi *lecu* ziorra dela, hainbat aldiz agertzen baita, eta guztietan berdin: *lecu bat[e]rusç eguin* «allegar», *lecu biribilla* (C) «circulo rondondo», *ynolaco lecuan* (B) «en ningún lugar», *veste lequan* «en otro lugar», *lecuca* «lugar» ...

⁴⁴ Ematen du C berriemailearen bereizgarri dela espero ez dugun kategoriarekin ordezkatzeari: Mitxelena jadanik seinatu zuen erdal infinitiboa euskal partizipio mugatuarekin ordezkatzeko daukan joera (1958: 17-18), eta (d) ataleko hiru adibidetan bi bereak dira; horrezaz gainera, deigarria da osagarri adberbiala zein adberbioa ere partizipioarekin ordezkatzeko gauza dela: «a porfia, (C) *porfiadua*», «apretadamente, (C) *ondo estua*». Ez dakit nola interpretatu behar den.

4.6. Mitxelenak euskal zutabeko hutsuneak berriemaileek euskaraz duten zailtasunari egotzen dizkio, eta ez dago dudarik aintzakotzat hartzekoak direla gure corpusen direnetako zenbait, hala nola “ençina” bera, edo beharbada “alfalfa”, “argamassa”, “artejo”, “barroso”, “buitre”, bai eta hortik kanpoko hainbat ere, hala nola *r* letran batu ditudanok: “rastro de pisada”, “redondo”, “relinchar cavallo”, “rio”.

Halere, azaldu berri dudan ikuspegitik, denak halakoak ote? Beti euskal ordainik ez izanak isilduko zuen, ala ez ote zen erdara ulertu ezinik edo zehazki zer zen asmatu ezinik ere geratuko, batzuetan bederen? Ezen batzuk orduko gaztelanian ez bide ziren oso ohikoak, zenbait ingurunetan izan ezik beharbada, CORDE-ren datuen arabera erabaki behar badugu, behintzat: *aguija* (0),⁴⁵ *almojavana* (0),⁴⁶ *anadear* (0),⁴⁷ *an-tuviarse* (0),⁴⁸ *añino* (1),⁴⁹ *atormeçimiento* (1),⁵⁰ *alguirnalda* (3),⁵¹ *almadrava* (8),⁵² *baladrear* (4),⁵³ *blanquibol* (0).⁵⁴ Adibideok erakusten digute, gainera, A eskua ez zela beti jausi errazkerian, erdal zutabeen zekusana euskaraz ere emanaz beste gabe: noiz-bait bederen, benetan ez zuen erantzunik aurkitu, gaztelaniazko hitzaren aditzerik ere ez zuelako, agidanez.

4.7. Bestelako azalpenik izan lezaketen arren, behin honetaraz gero bide beretik uler daitezke hitzen esanahiaren interpretazioan egin dituzten akatsak: “aguiloch, *aguila arra*” (‘arranokumea’; cf. *VRL*), “aguaducho, (C) *ur joana*”,⁵⁵ “agenar el hijo en vida, *umea viçian negatu*”,⁵⁶ “anadino, *ataçaya*” (‘ahatetxoa’; cf. *DAut*), “a menudo, *gutica gutica*”⁵⁷, “boço de barba, (C) *cocoça*”⁵⁸...

4.8. Hipotesiaren alde nekezago erabil daitezke, berriz, erdara irakurtzean egindako akatsak, kopiaketaren beraren ohiko gertakariak diren heinean behinik behin: “ahuyentar, *ausentadu*”, “assaz, *erraytea*”, “assestar tiro, *açertadu*”, “açada,

⁴⁵ Latinez «glarea» eta «calculus fluvialis» Nebrixaren *VRL*-n; ‘legarra’ edo ‘errekarria’-edo, ezagunago den *guijarro*-ren familiakoa, beraz. CORDE-ko adibide guztiak, *aguijar* aditzarenak dira, oso oker ez bago.

⁴⁶ *DAut*-ek bai («ALMOJABANA. s.f. Cierta torta que se hace de massa con queso y otras cosas»), baina Nebrixa eta Covarrubias-en lekukotasunarekin bakarrik.

⁴⁷ Beste hainbeste gertatzen da hitz honekin ere: hiztegi horiezaz beste lekukotasunik ez *DAut*-ek.

⁴⁸ Gorago (39. oh.) azaldu dugu edizioan gaizki irakurri dela (**antruvirse). Cf. *DAut*: «ANTUVIAR. v.a. Apresurar o hacer alguna cosa intempestivamente (...)».

⁴⁹ «vellus agninum» (*VRL*). Cf. *DAut*: «AÑINOS. s.m. El vellon fino del cordéro de un año».

⁵⁰ «stupor» (*VRL*). *DAut*-ek ez dakar.

⁵¹ «Lo mismo que Guirnalda. (...)» Trahela Nebrixa en su Vocabulario [*VRL* bera], y tambien el P. Alcalá; pero no tiene uso con el artículo Al» (*DAut*).

⁵² Cf. *DAut*: «ALMADRABA. s.f. La pesquería de los atúnes, el sitio, barcos y redes y demás menesteres para ejecutarla».

⁵³ Cf. *VRL*: «baladrear o hablar *blatero -as -avis*». Ez dator *DAut*-en, *baladronear* bakarrik baizik.

⁵⁴ Cf. *DAut*: «BLANQUIBOL. s.m. Trahe esta voz Nebrixa en su Vocabulario, y la pone por synónimo de albayalde. Vease. Es voz antiquada».

⁵⁵ *VRL*: «aqueductus, aquagium -ii». *DAut*: «Lo mismo que Aguacero. Vease. Es voz antiquada».

⁵⁶ *VRL*: «agenar el hijo en vida, *abdico -as -avis*». *DAut*-ek dio hitz zaharkitua dela, eta «enajenar»-era bidaltzen du. «ENAJENAR. Dar a otro alguna cosa, transfiriendo en él el señorío u dominio (...)».

⁵⁷ Badirudi *menudo* adiera hertsian hartu duela. Cf. *VRL*: «frequent, cerebro, saepe».

⁵⁸ Cf. *VRL*: «lanugo barbae»; *DAut*: «El primer vello que apunta a los juvenes sobre el labio superior» eta «Se dice tambien la parte superior del labio donde nace el bozo»

guztietan”...⁵⁹ Oso polita da hurrengo ere, gaizki irakurritako hitza A-rentzat oso ohikoa ez zela adieraz bailezake: “anidar azer nido, *ybili afia eguiten*” (hots: *andar anidar-en ordez*).

4.9. Hiztunik jantzienari ere gertatzen zaio hitzen bat ez ezagutzea, halere. Ezin dugu hortik ezer eratorri, ezpada bistan dena: ziurrenik ez zituen hitz horiek ezagutzen. Gorago egin dudan baieztapena agerian jartzeko, alegia, erdaldun eskasa ere bazitekeela, hori baino sendoago den zerbait beharko nuke, jakina. Eta nago horrelako zerbait ediren dudala morfologiaren zertzeladen artean:

- a) Gaizki dabil genero gramatikalaren ñabartasunez ohartzeko: “*azeytero, ollerea*” (cf. *VRL*: “*azeytero, que lo vende*” vs. “*azeytera, vaso*”);⁶⁰ “*ydolatra, andra ydolatrea*”;⁶¹ cf. beharbada baita goraxeago aipatutako “*aguilocho, aguila arra*” ere.
- b) Hitz hasieran *a* egon eta, aukera dagoen bakoitzean, *a* preposiziotzat hartzeko joera handia du: “*aca donde yo estoy, ona, ni nagoan lecura*”, “*açerca, aldera*”, “*alla, ara*”, “*aventura, venturan*” (cf. *VRL*: “*aventura o ventura, fortuna -ae*”)...

4.10. Uste dut argi geratu dela, gutxienero kontuan, ez dela erraza erabakitzea gure berriemailearen arazoak zein hizkuntzak sortzen dizkion, zeren eta ezer ezin itzulirik gera baitaiteke hala euskal ordainik ez zaiolako bururatzen, nola erdal hitzaren esanahia ez dakielako. Horrezaz gainera, ikusi ahal izan ditugu erromantzearen aldetik zituzkeen gabezien edo bereizgarrien aztarren batzuk.

Behin arloa honela irekiz gero, espero dut aurrerantzean corpusetik kanpo geratu diren sarreren emaitzak ebazterakoan, A eta C eskuen gatzelaniatzko mailari ere erreparatuko zaiola azalpenaren bila.

5. Gaitasunaren hiztegi berezi bat?

5.1. “Gaitasunaren hiztegi” kontzeptua Lakarrak sortu zuen Pouvreau eta Urteren hiztegiak definitzeko, eta hauen eta Larramendiren hiztegiaren artean gure arbasoek aurreiritziz sortu zuten tartea gutxitzeko (Lakarra 1993, 1994b eta 1995), Europako lexikografian antzemandakoa gure kasuari egokituz (cf. Seiffert 1990 eta Jones 1991, Schottelius-i buruz). Labur esanda, hiztegiak berak zekiena edota auzoengandik jaso ahal zuena bakarrik bildu beharrean, hizkuntzaren sorbideak ere baliatu ditu, dudarik gabe —aldez bederen— kanpoko ereduak behartuta, Urte eta Larramendiren kasuetan bezala, baina baita hizkuntzaren formazko aberastasuna (Larramendiren terminologia erabiliz; cf. Lakarra 1995: 32-39 eta Urgell 2004: 302)

⁵⁹ Aipatutako adibideetatik azkena bakarrik (*a cada açada*-ren ordez) eman daiteke irakurketa huts argitzat: besteek azalpen hori arazorik gabe onar dezaketen arren (**abulentar* eta **assar* irakurri balu), belarriz egindakoak ere izan daitezke ederki asko. Mereziko luke alde honetatik ezer gehiago atera ote daitezkeen begiratzea. Nolanahi ere, oraingoz ekonomikoagotzat izan behar dugu berriemailea eta idazlea bat direlako hipotesia, hasieratik ezarri dugunez (§ 1.4).

⁶⁰ Nebrixak hurrenkera honetan dakartza: «*azeyte*» - «*azeytero, que lo vende*» - «*azeytera, vaso*». Landuccik lehen biak bakarrik kopiatu ditu.

⁶¹ Mitxelena (1958: 18-19, 11. oh.) honako hau idatzi zuen sarrera honi buruz: «Hay también alguna traducción de A que le acredita de descuidado si no queremos mantener el calificativo de ‘no muy buen castellano’ que le atribuyó Larramendi. (...) Para él, por lo visto, no había idólatras más que del sexo femenino».

edota, gaurko erara esanda, haren sormena probatzeko eta frogatzeko plazer hutsagatik ere, Pouvreauk erakusten digun bezala.

5.2. Orain arte seinالاتu diren aleok (erants bekie Martin Harriet ere: cf. Lakarra 1994a) hiztegi-gile mota jakin bati dagozkio guztiak: gramatikagile ere badenari, alegia, hala adiera hertsia baina axalekoenean —gramatika egile izateagatik— nola sakonago batean: hizkuntzaren balizko altxor lexikora hurbiltzeko sarrera gisa gramatika aztertu duena izateagatik (Larramendik oso argi adierazten du bigarren adiera hau: cf. Urgell *loc. cit.*).

Ez horrelakorik Landuccirenean: lehen batean, goian (§ 1.6) egin ditugun ahaleginak gorabehera, maila ezezaguneko euskaldunetz ari gara, nahiz egiantz handiz esan dezakegun —esan ere egin dugu gorago— ziurrenik hitzun lañoak zirela, euskal gramatikaren ezagutzarik gabekoak, erabilerak erakusten duenaz gainerakoan bederen, Mitxelenak adierazi bezalaxe (1958: 39). 1562an euskararen egoera zein zen gogoratzea aski berme dateke horretarako. Eta, halere, berehala ikusiko dugu hiztegiaren egiturak berak gonbidatzen duela A berriemailea bere gaitasuna hiztegiaren mesedetan erabiltzera eta, beraz, hitzak sortzera.

Zehatz dezagun: “hitzak” esan dut, baina beste era batzuetako erantzunak ere baiditu gaztelaniak dakarzkion arazoetarako. Izan ere, automatismoa eratorpenean bilatzeko joera badugu ere, eratorpen aberats eta erregularra haren islarik onena delakoan baikalde (cf. Lakarra 1991: 241-243, besteak beste), gaitasunaren eraginaz dugun kontzeptua beste automatismo mota batzuetara zabaldu beharrean gaude hemengo lekukotasunen argitan, berehala ikusiko dugunez.

5.3. Erdarazko hitz familiek portzentaia oso gora batean joera dute familia bereko euskal ordainekin ordezkaturata egoteko, normala denez: “abil cosa, *jaquinduna*”, “abilidad, *jaquitea, ingenioa*”, “abilmente, *jaquinduna leguez*”; “acaecer, *apucadu*”, “acaçimiento, *apucaytea*”; “acoçar, *ostico emon*”, “acoçador, *osticaria*”; “alegre, *gozosa*”, “alegremente, *gozoquin*”, “alegria, *gozoa*”, “alegrarse, *gozatu*”...

5.4. Hau ez litzateke harrigarria izango, ordezkotzan automatismoaren aztarna argiak aurkituko ez bagenitu. Adibidez, *-mente* (ia) automatikoki ‘izenki mugatua + *legez*’ egiturarekin itzultzen du A berriemaileak; gainera, ia sarrera guztiak dagozkien adjektiboaren alboan daude eta haren mendekoak dira:

“abilmente, *jaquinduna leguez*” (“abil cosa, *jaquinduna*”), “agudamente, *çorrosa leguez*” (“agudo como quiera, *çorrosça*”), “amablemente, *amorosa leguez*” (“amable cosa, *gauça amorosa*”), “amorosamente, *amorosa leguez*” (“amoroso, *amorosa*”), “apresuradamente, *apresurada leguez*” (“apresurado, *apresurada* (sic)”), “argullosamente, *revoltosa leguez*” (“argullosa cosa, *gauça revoltosa*”), “arreatadamente, *arreatada leguez*” (cf. “arreatar, *arreatadu*”), “astutamente, *astutoa leguez*” (“astuto, *jaquinduna, astutoa*”), “bien aventuradamente, *bienaventurada leguez*” (“bienaventurado, *bienaventurada*”), “blandamente, *veratua leguez*” (cf. “blando, *verea*”), “bravamente, *brabua leguez*” (“brava cosa, *gauça bravua*”), “brevemente, *chipia leguez*” (“breve cosa, *gauça chipia*”).

Hiztegiaren zehar aukera gehiago daude *-mente* ordezkatzeko, baina aurrekoa da automatikoa dirudien bakarra. Zenbakietara joaz, 18 *-mente*-dun aditzondotatik 12 dira aipatu dugun erakoak, eta gainerakoak honela banatzen dira: (1) soziatiboarekin

ordezkatuak: “alegremente, *gozoquin*”, “amado honestamente, *amadua honestidadequin*”, “artificialmente, *artifiçioquin*”; (2) inesiboarekin: “anchamente, *çavalean*” eta “antiguamente, *tempora yraguoetam*”; (3) atzizkiduna: “buenamente, *ondo*”.⁶²

5.5. Zenbait erlazio-izenondo ere perifrasi beraren bidez itzuli ohi ditu: “açucarado, *açucrez betea*”, “ahumado, *quez betea*”, “ayrosa cosa, *gauça axez betea*”, “alvayaldado, *alvay[al]dez betea*”, “berrugoso, *vixigaz betea*”.⁶³

5.6. Are jakingarri eta nabariagoa da *-miento* atzizkiarekikoa. (Ia) automatikoki aditzenarekin itzultzen du A berriemaileak; 17tik 13 adibidetan hala da (salbuespen argiak: “atrevimiento, *atrevimentua*”, “averiguamiento, *averiguança*”, “bastimiento, *bastimentua*”), eta bide beretik dabil baita aditzetik izena egin ohi duten beste zenbait atzizkitan ere (*-ción* eta batez ere *-dura*). Kasu guztietan (“ayramiento” eta “amassadura”-n izan ezik) aditzaren alboan daude eta haren eratorriak dira, aditzoi-nari aditzenaren marka erantsiz beste gabe:

-MIENTO: “acaecimiento, *apucaytea*” (“acaecer, *apucadu*”), “agenamiento, *negaytea*” (“agenar el hijo en vida, *umea viçian negatu*”), “ayramiento, *yraqueta*” (cf. aurreko sarrera: “ayrado con yra, *aserratua yraquin*”), “alumbramiento, *arguy eguitea*” (“alumbrar, *argui eguin*”), “anegamiento, *undiquetea*” (“anegarse la nave, *unditu navioa*”), “apagamiento, *yşcauntea*” (“apagar fuego, *sua iltu, sua yşcaungui*”), “apartamento, *apartaytea, urraytea*” (“apartar, *apartadu, urratu*”), “apeamiento, *jastea*” (“aparse, *jaşçi*”), “apegamiento, *yşcaztea*” (“apegarse, *yşcaşçi*”), “arrebataamiento, *arriba[ta]ytea*” (“arrebatar, *arreatadu*”), “assentamiento, *jarritea*” (“asentarse a la mesa, *garri* (sic)), “aventamiento, *eraxaytea*” (“aventarse el trigo, *garia eraxo*”), “bolvimiento, *viurtea*” (“bolver, *viurtu*”). Berbera egiten du C-k ere aukera duen bakarrean: “apretamiento, (C) *esquetea*”.⁶⁴

-DURA: “amassadura, *amassaytea*” (cf. “amassar, *massea eguin*”), “aojadura, *veguiaz eguitea*” (“aojar con los ojos, *veguiaz eguin*”), “arrodilladura, *velaurico jarritea*” (“arrodillar, *velaurico jarri*”), “assoladura, *lurrera eguoztea*” (“assolar lo poblado, *poblada lurrera eguoşçi*”), “blanqueadura, *çuriqueta*” (“blanquear hazer blanco, *çuritu*”).⁶⁵

-CIÓN: “antiçipaçion, *antiçipaytea*” (“antiçipar, *antiçipadu*”).⁶⁶

⁶² Esan gabe doa, bidenabar, de Rijk-en (1995) hipotesia bermatzen duela honek (berriro bermatu ere: cf. Urgell 2000), alegia, modu-aditzondoak egiteko erator atzizkiak berandu hedatu direlako, eta beranduago Mendebaldean: ez dago behin ere eratorpenik modu-aditzondoan atal honetan, *ondo* apalegitik at, Larramendi aurreko Nafarroaz besteko Hegoaldeko testu batean espero bezala, edo areago (hiztegi osoko datuen ganean erabaki beharko).

⁶³ Zuzenketa gurea da: cf. «alvayalde, *alvayaldea*» aurreko sarreran.

⁶⁴ Bazuen beste aukera bat, baina bestelako irtenbidea eman zion: «apaçentamiento, (C) *campu paçietacoac*».

⁶⁵ Aditzizena erdal sarrerak eskumenean jarritako *-dura* berarekin dago norgehiagokan (ez beti maillegu zuzenez, gainera): *çerçenadurac* «açepilladuras», *alturea* «altura», *moldurac* [*moladurac*-en ordezt?] «amoladuras», *añadidurea* «añadidura», *apremiadurea* «apremiadura», *atacadurea* «atacadura»... Bidenabar, *-dura*-ri dagozkion sarrera guztiak batera aztertzean duda sortu zaigu, ea ez ote den batzuetan atzizkiko bokal arteko *r* erori: «ahechaduras de trigo, *gari garvituaç*», «alimpiadura[s], *garvituaç*», «apreçiadura, *apreçiaduaç*», «blandura, *veratuaç*»; edonola ere, taiu berbereko ordezkua dugu «amorteçimiento, *iltuaç*» ere, Larramendik ere *iltura* ulertu (ala osatu?) zuena (cf. Urgell 2000).

⁶⁶ *-ción*-en ordezkorik ohikoena *-zio* bera da (8/9): *absoluçioa* «absoluçion», *accusaçioa* «acusaçion», *alteraçioa* «alteraçion», *apelaçioa* «apelaçion», *aprobaçioa* «aprobaçion», *atençioa* «atençion», *governaçioa* «administraçion» eta *bendiçioa* «bendiçion».

Gure interpretazioaren arabera, beraz, hauek denak, edo gehienak behinik behin, eratorri automatikoak dirateke. Azpimarratzekoa da, bestalde, ekintza-izenak eratzea ez dela baliabide honen egiteko bakarra: aitzitik, ‘nolakotasuna’ adierazten duten izen abstraktu zenbait ere eratzeko baliatu du A-k, beti ere adjektiboaren bide beretik: “abilidad, *jaquitea*, *ingenioa*” (“abil cosa, *jaquinduna*”), “amargura, *mintea*” (“amargo, *mina*”), “agudeza de yerro, *çorrosztea burniana*” (“agudo como quiera, *çorrosza*”).

Bigarren honetaz erreparatua zen Mitxelena, zeharka bada ere, filologikoa baino gehiago arauemaile-edo dirudien ikuspegi batetik, ordea:

Es notable también, por más que la causa puede ser otra, la falta casi completa del sufijo *-tasun* (...). En sustitución se apela a distintos recursos, ninguno de ellos muy bueno: adopción de sufijos romances (*durezea* “dureza”, etc.), empleo del mismo adjetivo (*lasça* “aspezeza”, etc.), de sustantivos verbales (*vequetea* “delgadez”, lit. “enflaquecimiento”) o de perífrasis con “ser” (*ederr yçatea* “hermosura”, lit. “el ser hermoso”) (Mitxelena 1958: 40).

Lakarraren hipotesiak gure egingo ditugu hemen guk bildutakoa eta Mitxelenak antzemandakoa elkarrekin azaldu nahian: alegia, euskara gure aroan zehar atzizkidun(ago) bihurtzen joan dela, 1545ean oraindik ere urrun zegokeela orain dakusagun atzizkien erabilera aberats eta finko xamarretik, eta aberastasun eta finkotasun horiek, hizkuntzaren berezko joerari ez ezik, neurri batean edo bestean literatur hizkuntzaren garapenari ere zor bide zaizkiola, ohikoa ere den bezala (ik. Sarasola 1986 eta 1997: 634-637; Lakarra 1992: 292-294; Bueno 2004 eta 2006). Honen argitan, goiko gertakarietatik hiru ondorio historiko atera ditzakegu:

- a) Aditizena oso emankorra zen hizkera hartan izen gisa. Ezin erabaki dezakegu adizki gisa gramatikaldu aurretik zer-nolakoa zatekeen, gainera, baina dauzkagun aztarnen arabera, hartarako ditugun atzizkiak ez ziratekeen jatorriz ekintza-izengile, ez denak behintzat,⁶⁷ zeinagatik pentsa baitezakegu ‘ekintza’ adiera —oro har egun onartuko genukeen bakarra— gramatikaltzearen arrazoiatzen baino errazago, agian, ondoriotzat har litekeela, edo esanahi espezializazio baten ondorio gisa azaldu behinik behin. Beste era batera esanda: bali-teke Mitxelenak egoera kaotikotzat hartu eta inplizituki A eskuaren euskara eskasari egotzitakoak egiazki arkaismo handiak izatea, bai egoera bera (hiztunak ez dauka abstraktuak egiteko baliabide finkorik), bai atzizkiaren erabilera ere (aditizena abstraktuak egiteko).
- b) Gainerako atzizkiak baino anitzez errazago baliatzen du A-k; honek agian berma lezake erator atzizkien artean gramatikatik kanpora ere emankor izan zen lehen atzizkietako bat dugula, zeren eta 1562 inguruan gauzak hala bazeuden (eta ez oso ezberdin agian 1745 arte bederen: cf. Urgell 2000), gero aldatu baitira: egungo hiztunek ez lukete erabiliko, dakidalarik, Hegoaldean bederen.

⁶⁷ *-te*-k agian ‘x-tarako edo x-tzeko denbora’ adieraziko zuen antzina (*lehorte*-n bezalatsu, eta cf. agian *aste*, *urte*...; cf. Trask 1995, eta berriki Urgell 2006); *-(k)eta* multzokaritzat joa dugu deklinabideko atzizki bera delakoan gaudenez gero (Mitxelena 1971), eta ez da hortik urrunegi ibiliko *-tze* atzizkia ere, beharbada (cf. *dirutza* / *-tze*, *jendetza* / *-tze*, etab.).

- c) Hain zen aditzizenen atzizkia emankorra, nonbait, non automatismoa erabileratik kanpora jausten diren mugetara ere iristen baita: *inconvenientan dan gauçea* “inconveniente cosa” genuke adibide adierazgarri bat,⁶⁸ jakintzat ematen badugu, noski, erdal sarrerak iradokitako itzulpena dela, hots, **inkonbenidu-rik* ez zegoela.

5.7. Ildo honen barruan, aipatzekoa da erdal *-oso* erraz onartzen duela mai-leguetan (*amorosoa* “amable”, “amigable”, “amoroso”, *revoltosoa* “argullosa cosa”, *animosoa* “animoso”, “baboso, *babosoa*...”), corpusean *-tsu* bakarra dugun bitartean (*gozosçua* “alegre”). Onartu ez ezik, esango nuke emankor ere bihurtu duela (edo bihurtua zela bere hizkeran?): *cusumosoa* “ascoroso” (cf. *cusuma* “asco”), *achayquiosoa* “achacoso” (cf. “achacar, *achayquia yfiñi*”), *erroytosoa* “bolliçioso” (cf. “bolliçio, *erroytua*”).

5.8. Atzizki emankorren eta emankor ez direnen arteko muga nabarmena ikus dezagun, komeni da, amaitzeko, erdarazko *-dor* atzizkiaren ondorenak aztertzea, zeren eta corpusean eskaintzen dituen 29 aukeretatik 15tan bere hartan geratu baita, eskura izan ohi ditugun atzizkietan ematen dituen bosten aldean:⁶⁹

-DORE: *aborreçedorea* “aborreçedor”, *arremetedorea* “acometedor”, *acusadorea* “acusador”, *administradorea* “administrador”, *andadorea* “andador”, *aparadorea* “aparador”, *apartadorea* “apartador”, *apreçiadorea* “apreçiator”, *argumentadorea* “argumentador”, *atizadorea* “atizador”, *atormentadorea* “atormentador”, *servidorea* “baçin servidor”, *bolteadorea* “boltejador”, *bordadorea* “bordador”, *burladorea* “burlador”.

-ARI, -LE eta -GIN: *osticaria* “acoçeador”, *laguñçallea* “ayudadora”, *oquina* “amassador”, *çelataria* “assechador”, *dançaria* “baylador”.

Pentsatzekoa da, beraz, lexikalizatutako eratorriak baino ez dituela jaso, eta honek ikusarazten digu ziurrenik ez zuela *-dor* atzizkia automatikoki ordezkatzeko biderik ez ohiturarik. Halere, *-ero -ari*-rekin egiteko joera zalantzati bat bederen lekukotu dugu: *ballesteroa* “ballestero”, baina *ballestarian verar[ra]* “yerua de ballestero”.

⁶⁸ Aurreko lan batean (Urgell 2006: 933), talde honetan sartu nituen baita *verbaytan* «en hablar» y *esporaitako mutila* «mozo despuelas» ere, baina orain neure burua zuzentzeko aukera hartuko dut, itxurak itsututa sailkatu nituelako hala: *ae > ai* egiten zuen hizkera hark (baita *oe > oi*, etab.), ez bakarrik *-eta* aditzizenetan, baita deklinabideko *-eta*-n ere: *berbaetan* (gaur *berbetan* Mendebaldeko hainbat hizkeratan) > *berbaitan*, eta *esporaetako > esporaitako*, bi adibideok deklinabidekoak dira (bien bitarteko mugak argiak diren heinean, noski), inolako zalantzarik gabe. Bide batez, *OEH*-k **esporai* forma inferitu du (s.v. *ezproi*) eta, gainerako aldaerak ikusita erakargarri izan arren (baina lekukotasun on guztiak erdialde edo ekialdekoak dira: cf. fr. *éperon*), uste dut gazt. *espuelas* plural hori (eta ereduaren eraginaz esan dugun guztia) **espora-eta-ko* ulerkeraren alde datorrela, eta **esporai-ta-ko*-ren aurka; honela balitz, hapax baten aurrean geundeke (*espora* mailegu zahar xamarra, bokal arteko *l > r* araua pairatua).

⁶⁹ *Okina* bederen, begi-bistan da aspalditxo ihartu zela. Goian aipatuez beste irtenbide batzuk ere erabili ditu; errepikatuen, erlatiboaren bidezko ordain perifrastikoa: *guiçonan afixionaytan dan andrea* «amadora de varones», *avisaytan deuena* «amonestador», *arrobeaz pesaytan deuena* «arrovador que mide», *bañaytan dana* «bañador», *yçusiten deuena* «barredor», *ondo edaten deuena* «bededor».

6. Ondorioak

Bi eratako ondorioak erdietsi ditugu lanean zehar: A berriemailearen izaerari dagozkionak dira batzuk (§§ 6.1 eta 6.2), eta bere lekukotasunen kalitateari dagozkionak besteak (§§ 6.3, 6.4 eta 6.5).

6.1. xvi. mendeko kultura idatziaren egoeraz dakiguna baliatuz ezer baino lehenago saiatu gara Landucciren hiztegiko A eskua nolatsukoa zatekeen pentsatzen, Mitxelenak haren hizkuntzatik ateratako aztarnetatik aurrera, eta maila batekoa bide zela ondorioztatu dugu, hipotesi gisa, haren euskara maila apalean ez eze, hotsak idatziz adierazteko izan zuen arreta berezian oinarrituta.

6.2. Hizkuntzen ezagutzari dagokionez, berriemailea gaztelaniazko hitz baten aurrean isiltzen denean edo gaizki itzultzen duenean, ez dago argi jakiterik ea euskaldun eskasa den (Mitxelenak definitu bezala), edo erdaldun eskasa, edo bietatik ote dagoen (Larramendik pentsatu bezala). Mitxelenak argi erakutsi zuen A-k gabeziak zituela euskaraz, eta hemen saiatu gara erakusten, Larramendiren ildotik, erdaraz ere ez zela primerakoa.⁷⁰ Azpimarratu nahi nuke bide honetatik Gasteizko egoera soziolinguistikoari buruzko irudi zehatzago bat lor genezakeela.

6.3. Testu idatziak ahozko hizkuntzarekiko zintzoak diren ala ezeko gai orokorren barruan —Caminok (2003: 33 eta 42-50) berriki bikain azaldu eta zentzuzko irtenbidea eman dio—, bigarren mailako lekukotasunek (hiztegiek, gramatikek...) arazo bereziak dakartzate, zeren eta ez baitira aski delako forma delako garaian benetan existitzen zela frogatzeko (Osselton 1989: 183),⁷¹ nahiz guztiok aintzat hartu ohi ditugun —normalean behar besteko neurriak hartuz, hori bai—, batez ere beste irtenbiderik ez dugunean, Arabako euskararen gertatzen zaigun legez. Honen jakitun izateak ez du arazoa saihesteko modurik ematen; aitzitik, garrantzizkoago bihurtzen du, baita interesgarriago ere, erronka filologikoak maite dituenarentzat bederen.

Ildo horretatik, baliteke gaztelaniazko sarrera-hitza erreproduzitzen duten mailegu gordinetako batzuk —ez guztiak nahitaez— berriemailearen axolagabekeriari edo nagitasunari egotzi behar izatea, bere eredu lexikografikoaren esanetara errazegi lerratu izanari. Ezin hori esan, ostera, gaztelaniazko sarrerari erantzuten ez dioten mailegu ugarietara buruz. Beraz, ereduaren eraginak funtsean ez ditu Mitxelenak A-ren hizkeraz egin zituen hipotesiak hondatzen, baina bai hemendik aurrera kontuan izan beharko diren nabardura zenbait erantsi.

6.4. Arazoaren beste muturrean, nolabait esateko, lan honetan ikusi ahal izan dugu “gaitasunaren hiztegi” kontzeptua hitzberrigile handiengandik (Pouvreau, Urte, Larramendi...) oso urrun dauden hiztegiei ere egoki dakiekeela: hitz berriak egiteko entrenatzerik edo alde zureko joerarik ez dutenek egindakoei, zehatzago. Honen arazoa argia da: Hiztegi elebidunaren egiturak berak —hiztegi elebidunak egiteko

⁷⁰ Liverani-k (2004: 150) oztopo bera aurkitzen du gaztelania-italiera hiztegian, alegia: «...è difficile comprendere se fosse la lingua spagnola a non essere dominata perfettamente, o se fosse quella italiana ad essere arrugginita».

⁷¹ Gómezek (1997: 395-396) hainbat euskal adibide argi bildu ditu, bai asmatuak, bai hutsak, baita hiztegi-gramatiketan bakarrik iraun duten arkaismoenak ere.

prozedurak berak— hiztezigilea behartzen du erdal sarreren ordainak nola edo hala aurkitzera eskura dituen baliabideen bitartez; esan gabe doa, berriz, baliabide hauen barruan berez duen hizkuntz gaitasuna ere badagoela: bere hizkuntzan ekoizpen berriak (perpauusak, sintagmak, hitzak...) sortzeko duen gaitasuna. Beraz, esan ahal da, gainera, Landuccirena bezalako hiztegi itzultzaileen egiturak badukeela gaitasun sortzailea era berezi batean kitzikatzeko ahalmena.

6.5. Hau guztiau kontuan harturik, argi dago alde honetatik ere ezin ditugula hiztegiatako lekukotasun guztiak garai eta leku bateko hizkera arruntaren isla zintzoak balira bezala erabili, ez kritikaren bahetik igaro gabe, behintzat.

Kasu honetan, ordea, dokumentazioaren zehaztasunean galtzen duguna (ezin sinistu *iraketea* eta *aborrezedorea* XVI. mendeko Gasteizko hizkuntzan ohikoak zirenik), gai ezezagunago batean irabazten dugu, hitz jakin baten lekukotasuna baino garrantzizkoagoa bide den batean, hain zuzen, hitzun laño baten gaitasunaren zenbait izpi berreskuratzeko modua aurkitu baitugu. Honek aldez bederen emendatu egiten du lekukotasunaren balioa, zeren eta gardenki erakusten baitugu zein baliabide ziren emankor berriemaileraren hizkeran, eta zein ez, itxuraz behintzat.

6.6. Azpimarra dezagun, amaitzeko, bide horretatik aurkitu dugula, ezustean aurkitu ere, erator atzizkien ugaltzea arestikoa dela sinesteko eta literatur hizkuntzaren garapenarekin uztartzeko beste argudio bat: (1) Landucciren berriemaile lañoak baditu gaztelaniazko erator atzizkiak ordezkatzeko automatismoak, baina ez dira guztiak atzizki bidezkoak, ez eta hurrik eman ere; (2) honegatik, aditzizenaren emankortasun handia are eta azpimarragarriagoa da, hizkera hartan zukeen besteek ez bezalako bizitasunaren seinale; (3) halaber, haren balioa uste baino ñabarragoa zela ohartzeko parada izan dugu, agian aditzarekiko lotura estuagatik ‘ekintza’ adieran finkatu aurreko egoera arkaiko baten azken lekuko (lekuko bakar?) legez.

7. Eranskina. Aipatutako hitzen zerrenda

Lanean zehar aipatutako hitz edo ordainak zerrendatu ditugu. Euskarazkoak, aipatutako guztiak bildu dira, eskuarki jatorrizko itxuran: forma biluzia inferitu den guztietan izarrak markatua dago, eta ondoren jatorrizkoa parentesi artean. Erdarazkoak, eurak aztertu direnean bakarrik, eta maiuskula txikiz bereizi dira. Zuzendu beharreko formak bi izarrez markatu dira, eta gure ustez ordainari ez dagozkion sarrerak (itzulpen hutsak zein kopia hutsak izan) “[i.o.]” laburduraz. Kakotx artean sarrera-hitza eman dugu, eta parentesi artean eskua (A ez beste bat denean soilik) eta eskuizkribuko orrialdea.

abarcataua, abarcac jançic “abarcado” (227r)
 abarquee “abarca” (227r)
 abbadesea “abbadesa” (227r)
 abilesan plaça “cosso del toro” (252r)
 abitoa “abito” (227r)
 abogadua “abogado” (227r)
 abolorioa “abollorio” (227r)

aborreçedorea “aborreçedor” (227r)
 aborreçidu, equisigura es “aborreçer” (227r)
 abotonadu “abotonar” (227v)
 ABRIGO viento (227v)
 abrochadu “abrochar” (227v)
 absoluçioa “absoluçion del [peccado]”
 (237r)

- absolvidu “absolver de peccado” (237r)
 acabadu “acabar” (227r)
 açafraya “açafrañ” (228r)
 accusaçioa “acusaçion” (228r)
 accusadu “acusar en juicio” (228r)
 açelguea “açelga” (228r)
 açeptadu prometid[ua] “açeptar lo prometido” (228r)
 açertadu “assestar tiro” [i.o.] (237r)
 açertadu çerbaytean “açertar en algo” (228r)
 açetrea “acetre” (228v)
 achayquia “achacar” (228v)
 achayquiosoa “achacoso” (228v)
 açicaladu “açicalar” (228v)
 acordadu “acordarse” (228r)
 açotea “açote” (228v)
 açucrez betea “açucarado” (228v)
 aculladea “aguijonar con aguijon” (C, 229r)
 acusadorea “acusador” (228r)
 adargadu “adargarse” (228v)
 administradorea “administrador” (229r)
 adoradu vesteyc “adorar a otro” (229r)
 afiladu “afilar cosa de yerro” (229r)
 agallea “agalla de arboles” (229r)
 aguadu “aguado no beve vino” (229v)
 agudezea maliçaquin “agudeza con maliçia” (229v)
 AGUIJA piedra (229r)
 aguijota “aguijon de yerro” (229r)
 aguila arra “aguiloch” [i.o.] (229r)
 aguilea “aguila, ave” (229r)
 ahao “ahao, adverb” (230r)
 alabança “alabança” (230v)
 alargadu “alargar el tiempo” (230v)
 albeyteria “albeyteria” (230v)
 alçaçera “alçaçer” (231r)
 alcahueteadu “alcahueter” (231r)
 alcahueteria “alcahueteria” (231r)
 alcançadu “alcançar lo que huye” (231r)
 alcarchofea “alcarchofa” (231r)
 alcavaleroa “alcavalero” (231r)
 alcoholadu “alcoholar” (231r)
 alcorquea “alcorque” (231r)
 alcoy altaneroa “altanero falcon” (232v)
 aldera “açerca” (228r)
 ALFALFA (231v)
 alfiniquea “alfenique” (231v)
 algodoya “algodon” (231v)
 alguazilan offiçioa “alguazilazgo” (231v)
 ALGUIRNALDAS (231v)
 alhonbrea “alhombra” (231v)
 alhondiguea “alhondiga” (231v)
 allanadu “allanar” (231v)
 ALMADRAVA (232r)
 almagradua “almagrada cosa” (232r)
 ALMOJAVANA (232r)
 almorranea “almorrana” (232r)
 almoxarifea “almoxarife” (232r)
 aloxea “aloxa” (232r)
 altaneroa “altanero falcon” (232v)
 alteraçioa “alteraçion” (232v)
 alturea “altura de monte” (232v)
 alvayaldea “alvayalde” (232v)
 alvay[al]dez betea (232v)
 amadu “amar” (233r)
 amadua honestidadequin “amado honestamente” (232v)
 amagadu “amagar” (232v)
 amassaytea “amassadura” (233r)
 amavia “jurado en la çiudad” (282v)
 amorosoa “amable cosa” (232v)
 amorosoa leguez “amablemente” (232v)
 ANADEAR (233v)
 añadidurea “añadidura” (234v)
 andadorea “andador” (233v)
 andadurian ybili “andar de andadura” (233v)
 andra ydolatreia “ydolatra” (283r)
 ANGARILLA**, pescado conocido > anguilla (234r)
 ANGUILLA: ik. angarilla**
 angustiadu “angustiar” (234r)
 animalea “animal” (234r)
 animosoa “animoso” (234r)
 ANSIA ik. congoxea
 antiçipadu “antiçipar” (234v)
 antiçipaytea “antiçipaçion” (234v)
 antojua “antojo” (234v)
 antorchea “antorcha de çera” (234v)
 ANTRUYARSE** > antuviarse (234v)
 ANTUVIARSE: ik. antruyarse**
 anzueloa “anzuelo” (234v)
 AÑINO (234v)

- apaezandrea “mançeba o amiga” (290r)
 aparadorea “aparador de vasos” (235r)
 apartadorea “apartador” (235r)
 apayndu “afeytar la muger” (229r)
 apedreadu “apedrear” (235r)
 appelaçioa “appellaçion” (235r)
 apreçiadorea “apreçiadador” (235r)
 apreçiadua “apreçiadura” (235r)
 aprempiadurea “apremiadura” (235r)
 apresuradu “apresurado” (235r)
 apresuradua leguez “apresuradamente”
 (235r)
 apretadu “apretar” (235r)
 aprobaçioa “aprobacion” (235v)
 apucadu “acaecer” (227v)
 apucaytea “acaçimiento” (227v)
 ara “alla” (231v)
 araya “alano perro” (230v)
 arecha “haya arbol” (279v)
 ARGAMASSA (236r)
 argui eguin “alumbrar” (232v)
 arguiquetan du eguna “aclarar el día”
 (228r)
 argumentadorea “argumentador” (236r)
 arguy eguitea “alumbramiento” (232v)
 armadu armaquin “armar con armas”
 (236r)
 arraya “abbadejo”, “aguja, paladar” (227r)
 arreatadu “arreatar” (236r)
 arreatadua leguez “arreatadamente”
 (236r)
 arreba[ta]ytea “arreatamiento” (236r)
 arremangadu “arremangar” (236r)
 arremetadorea “acometedor” (228r)
 arremetidu “acometer” (228r)
 arremetidu çan “acometimiento” (228r)
 arremetidua “arremetido” (236r)
 arrobeaz pesaytan devena “arroador que
 mide” (236v)
 ARTEJO (236v)
 artificioquin “artificialmente” (236v)
 artillera “artiller m^o della [artilleria]”
 (236v)
 asco da, ez queao “abastar” (227r)
 aserratua yraquin “ayrado con yra” (230r)
 asmaticoa “asmatico” (236v)
 asolvudia “assuelto de peccado” (237r)
- ASSALTO DE PECCADO** > assuelto de pec-
 cado (237r)
 asseruz ostico egozi “acoçear atras” (228r)
 ASSUELTO: ik. assalto de peccado**
 astutoa “astuto” (237v)
 astutoa leguez “astutamente” (237v)
 atabalerea “atabalera” (237v)
 atabaleroa “atabalero” (237v)
 atacadurea “atacadura” (237v)
 ataçaya “anadino” [i.o.] (233v)
 atean aurreco manta “antepuerta” (234v)
 atençioa “atençion” (237v)
 ateridu* (ateriduic) “atererse de frio” (237v)
 atizadorea “atizador” (237v)
 atizadu “atizar” (237v)
 ATORMEÇIMIENTO (237v)
 atormentadorea “atormentador” (238r)
 atravessadu “atravesar” (238r)
 atrevimentua “atrevimiento” (238r)
 atriaqueroa “atriaquero” (238r)
 aullidoa “aullido” (238r)
 ausentadu “ahuyentar” [i.o.] (230r)
 averiguança “averiguamiento” (238v)
 avisaytan devena “amonestador” (233r)
 axea “abrigio viento” (227v)
 axez betea “ayrosa cosa” (230r)
 ayuibi “alaridos dar” (230v)
 azemilea “azemila” (239r)
 azeytunea frutua “azeytuna fruta” (238v)
 babac eguosçi “babea, echar babas” (240r)
 babosoa “baboso” (240r)
 bazia “baçia” (239r)
 BALADREAR (239r)
 baladroea “baladron” (239r)
 ballestadu “ballestar” (239v)
 ballestari* (ballestarian) “yerua de balle-
 stero” (283v)
 ballesteroa “ballestero” (239v)
 bañatu “bañar” (239v)
 bañaytan dana “bañador” (239v)
 bañoa “baño” (239v)
 barberia “barberia” (240r)
 barea “pala” (300r)
 barquea “barca” (239v)
 barrenderea “barrendera” (239v)
 BARROSO (239v)
 bastimentua “bastimiento” (240r)

- babaderoa “bavadero” (240r)
 BATAÑAR (240r)
 bazia “baçia” (239r)
 beaçã* (beaçã eguilea) “amenazador” (233r)
 bellotea “bellota” (240v)
 belloteroa “bellotero” (240v)
 bendiçioa “bendiçion” (240v)
 betunadu “betunar” (240v)
 bienaventuradua “bienaventurado” (240v)
 bienaventuradua leguez “bien aventurada-
 mente” (241r)
 BIGOT (241r)
 bisnaguea “bisnaga” (241r)
 blandoea “blandon de çera” (241v)
 BLANQUIBOL (241v)
 bodegone[rea] “bodegonera” (241v)
 bolsea “bolsa” (242r)
 bolteadorea “boltejador” (242r)
 BOÑUELO (242r)
 bordadorea “bordador” (242r)
 bordoya “bordon” (242r)
 borzeguineria “borzeguineria” (242r)
 bosladerea “bosladera” (242r)
 BOTANA (242v)
 botiquea “botica” (242v)
 bovedea “boveda” (242v)
 bramadu “bramar los bueyes” (242v)
 bramiduac “bramido” (242v)
 bravua “brava cosa” (242v)
 brabua leguez “bravamente” (242v)
 broqueladua “broquelado” (242r)
 bufadu “bufar” (243r)
 buñueloa “boñuelo” (242r)
 burladorea “burlador” (243r)
 burladu “burlar” (243r)
 burlea “burla” (243r)
 BUYTRE (243r)
 brasea, yncarra “ascua o brasa” (236v)
 campu paçietacoac “apaçentamiento” (C,
 234v)
 çavalean “anchamente” (233v)
 çelataria “assechador” (237r)
 çerçenadurac “açepilladuras” (228r)
 chipia “breve cosa” (242v)
 chipia leguez “brevemente” (242v)
 chixacurric ago “aver gana de mear” (238v)
 cocoa “boço de barba” [i.o.] (C, 241v)
 congoxea “ansia o congoxa” (234r)
 çorrosça “agudo como quiera” (229v)
 çorrosza leguez “agudamente” (229v)
 çorrosztea “agudeza de yerro” (229v)
 çorroztu “amolar yerro” (233r)
 croçea epizticoana “mitra de obispo”
 (293v)
 çuriquetea “blaqueadura” (241v)
 çuritu “blanquear hazer blanco” (241v)
 çurroya “aljva” (231v)
 cusuma “asco aver de” (236v)
 cusumosoa “ascoroso” (236v)
 dabilena gueratu “aquedar lo que anda”
 (235v)
 dançaria “baylador” (239r)
 edonolan “arar como quiera” (C, 235v)
 egoszi ur ardaoan “aguar vino” (229v)
 egun eguiten du “amanecer” (232v)
 elexa oscaría “sacriligo” (314v)
 ENZINA (270r)
 eraxaytea “aventamiento” (238v)
 eraxo “aventarse el trigo” (238v)
 erraytea “assaz” [i.o.] (237r)
 errecac aundiaco dato[z] “avenida del río”
 (238v)
 erredea “red” (310v)
 errevolvidua “buelto o rebuelto” (243r)
 errexalan agallea “agalla de arboles” (229r)
 escofia “alvanega” (232v)
 espora* (esperoytaco mutila) “moço des-
 puelas” (293v)
 esquetea “apretamiento” (C, 235v)
 esquina guztietan “a cada canton” (227r)
 essean artu “acoger en casa” (228r)
 estrellea “estrella” (274r)
 even ni nagan lequan “aquí donde yo es-
 toy” (235v)
 eyçatu edonolan “arar como quiera” (C,
 235v)
 fiela “almotaçen” (232r)
 finea “acabamiento” (227v)
 gari garvituaç “ahechaduras de trigo”
 (230r)
 garvituaç “alimpiadura[s]” (231v)
 gauça agroa, ozpina “agra cosa” (229v)
 gauça alborotadua “alborotada cosa” (231r)
 gauça amorosoa “amable cosa” (232v)

- gauça luçea, andia “alta cosa” (232v)
 gestu dullorra “afear” (C, 229r)
 goraz eguiten du “abondar” (227r)
 governaioa “administraçion” (228v)
 goylarea “cuchara” (253v)
 gozatu “alegrarse” (231v)
 gozoa “alegria” (231v)
 gozoquin “alegremente” (231v)
 gozosçua “alegre” (231v)
 giçon lur asco daucana “arraygar, hazer raizes” (236r)
 gutica gutica “a menudo” [i.o.] (233r)
 guztietan “açada” [i.o.] (228r)
 honestidadequin “amado honestamente” (232v)
 iltua “amorteçimiento” (233v)
 inconvenietan dan gauça “inconveniente cosa” (284r)
 jaquinduna “abil cosa” (227r)
 jaquinduna leguez “abilmente” (227r)
 jaquitea “abilidad” (227r)
 jarri <g-> “assentarse a la mesa” (237r)
 jarritea “assentamiento” (237r)
 jatorduan lasç “aspero al gustar” (237r)
 lagunçallea “ayudadora” (230r)
 lasç “aspero al gustar” (237r)
 lecu çavala “anchura” (233v)
 lecu chiquirra “angostura” (234r)
 letoya “açofar” (228v)
 locu** > lecu (234r)
 luçatu “creçer” (252v)
 lurrera eguosçi “assolar lo poblado” (237r)
 lurrera eguoztea “assoladura” (237r)
 lurruña dacarr “bahear, echar vaho” (239r)
 matea “braña o mata” (242v)
 merioa “almotaçen” (232r)
 mina “amargo” (233r)
 mintea “amargura” (233r)
 moldurac (*moladurac?*) “amoladuras” (233r)
 musloa “muslo” (295v)
 negatu “agenar el hijo en vida” [i.o.] (230r)
 negaytea “agenamiento” [i.o.] (230r)
 obaytan da “arrezar de dolenzia” (236r)
 ollerea “azeytero” [i.o.] (238v)
 ona ni nagoan lecura “aca donde yo estoy” (227v)
- ondo “buenamente” (243r)
 ondo edaten deuena “bebedor” (240v)
 ondo estua “apretadamente” (C, 235r)
 oquina “amassador” (233r)
 oriquetan da “amarilleçerse” (233r)
 orri verdea “hojaldre” (281v)
 oşaç ateriduc “atererse de frio” (237v)
 oscaria “sacrilego” (314v)
 osticaria “acoçador” (228r)
 ostico emon “acoçear” (228r)
 ozpina “agra cosa” (229v)
 paguoa “roble, arbol” (313r)
 perroquia guztietan “a cada collaçion” (227r)
 pescadorea “pescador” (303v)
 pliego bat paper “pliego de papel” (305r)
 porfiadua “a porfia” (C, 235r)
 quez betea “ahumado” (230r)
 RASTRO DE PISADA (309v)
 REDONDO (310v)
 RELINCHAR CAVALLO (311v)
 revoltosoa “argullosa cosa” (236r)
 revoltosoa leguez “argullosamente” (236r)
 RIO (313r)
 sardina chipia “anchova” (233v)
 servidorea “baçin servidor” (239r)
 tempora yraguoetam “antiguamente” (234v)
 umea viçian negatu “agenar el hijo en vida” [i.o.] (230r)
 undiquetea “anegamiento” (233v)
 unditu “anegarse la nave” (233v)
 ur joana “aguaducho” [i.o.] (C, 229v)
 vatanatu “batañar” (240r)
 vatela “batel de nave” (240r)
 veguiaz eguin “aojar con los ojos” (234v)
 veguiaz eguitea “aojadura” (234v)
 velaurico jarri “arrodillar” (236r)
 velaurico jarritea “arrodilladura” (236r)
 venturan “aventura” [i.o.] (238r)
 veratua “blandura” (241v)
 veratua leguez “blandamente” (241v)
 verbaytan “desgraçia en hablar” (261r)
 vereia “blando” (241v)
 vesperac “bisperas” (241r)
 vesteren emazteaquin essin “adulterar” (229r)

viurtea “bolvimiento” (242r)	yçusiten deuena “barredor” (239v)
viurto “bolver” (242r)	ydolatrea “ydolatra” (283r)
vixigaz betea “berrugoso” (240v)	yguzquitan eguoan dan gauçea “assoleado al sol” (237r)
votana “botana” (242v)	yraqueta “ayramiento” (230r)
vote bat conserva “bote de conserva” (242v)	yraquin “ayrado con yra” (230r)
votoya “boton de vestido” (242v)	ysçasçi “apegarse” (234v)
vuhoa “buho” (243r)	ysçauntea “apegamiento” (234v)
ybili “anidar” [i.o.] (234r)	

Bibliografia

- Acero, I., 2003, “La lexicografía plurilingüe del español”, in A. M. Medina Guerra (arg.), *Lexicografía española*, Ariel, Bartzelona.
- Agud, M. & K. Mitxelena, 1958: ik. Landuchio 1562.
- Azorín, D., 2000, *Los diccionarios del español en su perspectiva histórica*, Univ. de Alicante, Alicante.
- Bouza, F., 1999, *Comunicación, conocimiento y memoria en la España de los siglos XVI y XVII*, Salamanca: Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas (SEMYR).
- Bueno, A., 2004, *Nominalizazio atzizki deitutakoen azterketa historikoa eta morfologikoa*, Doktorego programako ikerkuntza lan argitaragabea, UPV/EHU, Gasteiz.
- , 2006, “Atzizkiak aztergai autore ezberdinen begiradapean”, in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalari-tza historikoz*, [= *ASJU* 40:1/2], UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia, Bilbo, 921-948.
- Camino, I., 2003, *Hego-nafarrera*, Nafarroako Gobernu, Iruña.
- Cardim, P., 2002, “La presencia de la escritura (siglos XVI-XVIII)”, in Castillo (arg.), 271-315.
- Casado de Otaola, L., 2002, “Escribir y leer en la Alta Edad Media”, in Castillo (arg.), 113-177.
- Castillo, A. (arg.), 2002a, *Historia de la cultura escrita. Del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*, Trea, Gijón.
- , 2002b, “Entre la necesidad y el placer. La formación de una nueva sociedad del escrito (ss. XII-XV)”, in Castillo (arg.), 179-270.
- Chartier, R., 1996 [1992], *El orden de los libros. Lectores, autores, bibliotecas en Europa entre los siglos XIV y XVIII*. V. Ackermann-en itzulp. Gedisa, Bartzelona.
- CORDE = ik. Real Academia Española.
- Crystal, D., 2000 [1980], *Diccionario de lingüística y fonética*, Bartzelona: Octaedro. [Xavier Villalba-ren itzulp. eta egokitzapena].
- DAut = Real Academia Española 1726-1739.
- DHLE = Real Academia Española 1972.
- Echagüe Burgos, J., 2006 (?), “De los vizcaínos a los arlotes. Sobre el empleo humorístico del español hablado por los vascos”, <www.cuadernos cervantes.com/art_43_vizcainos.htm> [kontsulta: 2007-11-26].
- ETG = Lakarra 1984.
- Gómez, R., 1997, “Euskalaritzaren historiarako ikerketa-norabideak: zenbait proposamendu”, *ASJU* 31: 2, 393-409.

- Guerrero Ramos, G., 1995, *El léxico en el Diccionario (1492) y en el Vocabulario (?1495?) de Nebrija*, Universidad de Sevilla & Ayuntamiento de Lebrija, Sevilla.
- Jones, W. J., 1991, “*Lingua teutonum victrix?* Landmarks in German lexicography”, *HEL* 13:2, 131-152.
- Knörr, H. & K. Zuazo (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukotak. Ikerketak eta testuak. El euskara alavés. Estudios y textos*, Eusko Legebiltzarra - Parlamento Vasco, Vitoria-Gasteiz.
- Lakarra, J. A., 1984, *Euskal thesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak (1700-1745)*, UPV/EHUko tesina argitaragabea, Gasteiz.
- , 1985, “Literatur gipuzkerantz: Larramendiren Azkoitiko Sermoia (1737)”, *ASJU* 19: 1, 235-281.
- , 1991, “Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi”, in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum (ASJUren Gehigarriak 14)*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, I, 217-258.
- , 1992, “Larramendirekin aurreko hiztegi-intzaren historiaz: aztergai eta gogoeta”, in J. A. Lakarra (arg.), *Manuel Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoaingo Udala, etab, Andoain.
- , 1993, *XVIII. mendeko hiztegi-intzaren etorkiez*, Doktorego tesi argitaragabea, UPV/EHU, Gasteiz.
- , 1994a, “Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)”, *ASJU* 28: 1, 1-178.
- , 1994b, “Euskal hiztegi-intzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegi-intzaz”, *ASJU* 28:3, 871-884.
- , 1995, “Pouvreuren hiztegiez eta hiztegi-intzaren historiaz”, *ASJU* 29: 1, 3-52.
- , 1996a, *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa* (Euskararen Lekukoak 19). Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 1996b, “Iturrien erabilera eta tamainak egitura(z) zehaztuaz: *Refranes y Sentencias* eta *Hiztegi Hirukoitza*”, *Uztaro* 16, 21-55.
- , 2004, “Juan Perez Lazarragakoaren eskuizkribua (xvi. mendea): Lehen hurbilketa”, in Gipuzkoako Foru Aldundia (arg.), *Lazarragaren eskuizkribua*, 2004, Edilan-Ars Libris, Madril.
- Landuchio, N., 1562, *Dictionarium linguae cantabrigae*. Madrilgo Biblioteka Nazionalako eskuizkribua, 8431. zb. Ik. katalogoa: <<http://www.bne.es/docs/inventariomss/invgenmss12.pdf>> [kontsulta: 2007-11-11]. [Eskuizkribuaren argazkiak: Koldo Mitxelena Kulturuneko Fondo Gordeak (J.U. 3087). M. Agud & K. Mitxelenaren arg., *ASJU*-ren gehigarriak 3, Donostia, 1958; H. Knörr & K. Zuazoren arg., in Knörr & Zuazo (arg.), 1998, 201-334].
- Legarda, A. de, 1953, *Lo “vizcaíno” en la literatura castellana*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, Donostia.
- Liverani, E., 2004, “La lessicografia bilingue di derivazione nebrisense: il dizionario di Landucci”, in D. A. Cusato et al. (arg.), *Atti del XXI Convegno [Associazione Ispaniste Italiani]: Salamanca 12-14 settembre 2002 (La memoria delle lingue: la didattica e lo studio delle lingue della Penisola Iberica in Italia)*, 2, 137-152.
- MacDonald, G. J., 1973, “Introducción”, in Nebrija 1516.
- Madariaga, P. de, 1565, *Honra de escribanos*. [Bizkaiko Liburutegi Digitalean eskura dagoen 2. arg.aren alea erabili dut (VR-49 zb.): *Arte de escribir*, Antonio de Sancha, 1777], Madrid.
- Martinez de Madina, E., 1998, “Landuchioren hiztegi iraulia, euskara-gaztelania/Vocabulario invertido de Landuchio”, in Knörr & Zuazo (arg.), 335-465.

- Mayans, G., [1737], *Orígenes de la Lengua Española*, in *Obras Completas* II, Diputación de Valencia, Ayuntamiento de Oliva, 1984.
- Mitxelena, K., 1958, “Introducción”, in Agud & Mitxelena (arg.), 1958, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- , 1959, “Noticias sobre la obra de N. Landucci”, *BAP* 15, 123-157. Berrarg. in *SHLV* II, 783-785.
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo.
- , 1971, “Toponimia, léxico y gramática”, *FLV* 3, 241-267. Berrarg. in *PT* 141-167.
- , 1979, “Algo más sobre grafías de *Refranes y Sentencias*”, in “Miscelánea filológica vasca (III)”, *FLV* 11, 213-236. Berrarg. in *PT* 418-433.
- , 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia* (15 lib.), Euskaltzaindia, etab, Bilbo.
MTLV = Sarasola 1980.
- Nebrija, A. de, 1516 [1495?], *Vocabulario de Romance en Latín*. Johannes Varela, Sevilla. [Egileak berrikusitako argitalpena; Gerald J. MacDonald-en arg., Castalia, Madril 1973].
- Nieto, L. & M. Alvar Ezquerro, 2007, *Nuevo tesoro lexicográfico del español* (11. lib.), Arco/Libros, Madril.
NTLE = Nieto & Alvar 2007.
OEH = Mitxelena 1987-2005.
- Osselton, N. E., 1989 [1995], “Secondary Documentation in Historical Lexicography”, berrarg. in *Chosen Words. Past and Present Problems for Dictionary Makers*, 1995, 137-147, University of Exeter Press, Exeter.
- Real Academia Española, 1726-1739, *Diccionario de Autoridades*. [Berrarg. faks., 3 lib., Madril: Gredos, 1979].
- , 1972, *Diccionario histórico de la lengua española (I)*. A-ALA, Madril.
- , Datu bankua (CORDE). *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>> [2007ko urrian].
- Rijk, R. P. de, 1995, “Basque manner adverbs and their genesis”, *ASJU* 29:1, 53-82.
- Rodríguez-San Pedro, L. E. & J. L. Sánchez Lora, 2000, *Los siglos XVI-XVII. Cultura y vida cotidiana*, Síntesis, Madrid.
- Sarasola, I., 1980, *Materiales para un Thesaurus de la Lengua Vasca*, Bartzelonako Unibertsitateko tesi argitaragabea.
- , 1997, “Euskal hitz altxorraz”, *ASJU* 31: 2, 617-642.
- , 1998, *Irakaskuntza egitasmoa [Euskal Lexikografiaren historiaz]*, EHU, Bilbo (argitaragabea).
- Seiffert, L., 1990, “The Vernacularist and Latinist Justus-Georgius Schottelius and the Traditions of German Linguistic Purism”, in W. Hüllen (arg.), *Understanding the Historiography of Linguistics. Problems and Projects, Symposium at Essen, 23-25 November 1989*, 1990, Nodus Publikationen, Münster, 241-261.
- Trask, L., 1995, “On the History of the Non-Finite Verb Forms in Basque”, in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & L. Trask (arg.), *Towards a History of the Basque language*, John Benjamins, Philadelphia, 207-234.
- & R. Coates, 2006, “A New Early Source of Basque: The Willughby Glossary of 1664”, *TPS* 104: 3, 331-393.
- Urgell, B., 1998a, “*Hiztegi Hirukoitza* eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (I): oinarritzko ezaugarri zenbait”, *ASJU* 32: 1, 109-163.

- , 1998b, “*Hiztegi Hirukoitza eta Diccionario de Autoridades* erkatuaz (II): sarreraren edukia”, *ASJU* 32: 2, 365-414.
- , 1999, “*Hiztegi Hirukoitza eta Diccionario de Autoridades* erkatuaz (III): Gaztelania”, *ASJU* 33: 1, 157-238.
- , 2000, *Hiztegi Hirukoitza-ren osagaiez*, UPV/EHUko tesi argitaragabea.
- , 2001a, “Euskal formen aurkezpena Larramendiren hiztegian”, *ASJU* 35: 1, 107-183.
- , 2001b, “Euskal hiztegien azterketaz, Odriozola-Bonaparte hiztegiaren aitzakian”, *ASJU* 35: 2, 531-572.
- , 2002, *Euskal Lexikografia*, Irakaskuntza proiektu argitaragabea, EHU, Gasteiz.
- , 2004, “Etimologia eta hitz sorkuntza Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz*-ean”, *Lapurdum* 9, 299-310.
- , 2006, “Para la historia del sustantivo verbal en vasco”, in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritzaz historikoz*, [= *ASJU* 40: 1/2], 921-948. UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia, Bilbo.
- Viñao Frago, A., 1999, “Alfabetización y primeras letras (siglos XVI-XVII)”, in A. Castillo (arg.), *Escribir y leer en el siglo de Cervantes*, Gedisa, Barcelona, 39-84.
- Zgusta, L., 1971, *Manual of Lexicography*, Mouton, The Hague & Paris.